

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Grau de Filologia Catalana

Treball de Fi de Grau

Curs 2024-2025

TÍTOL:

Panorama de la literatura catalana de ficció
als camps de concentració francesos de la postguerra

NOM DE L'ESTUDIANT:

Gisela Santero Piqué

NOM DEL TUTOR:

Gemma Pellissa Prades

Barcelona, 10 de juny de 2025

Amb aquest escrit declaro que sóc l'autor/autora original d'aquest treball i que no he emprat per a la seva elaboració cap altra font, incloses fonts d'Internet i altres mitjans electrònics, a part de les indicades. En el treball he assenyalat com a tals totes les citacions, literals o de contingut, que procedeixen d'altres obres.

Tinc coneixement que d'altra manera, i segons el que s'indica a l'article 18, del capítol 5 de les Normes reguladores de l'avaluació i de la qualificació dels aprenentatges de la UB, l'avaluació comporta la qualificació de "Suspens".

Barcelona, a 10 de juny de 2025

Signatura:

Panorama de la literatura catalana de ficció als camps de concentració francesos de la postguerra

Josep Narro / MUME – Fons Josep Narro

Gisela Santero Piqué

Tutora: Gemma Pellissa Prades

Grau en Filologia Catalana

Treball de Fi de Grau

Curs 2024-2025

ÍNDIX

Abstract	1
1. INTRODUCCIÓ	2
1.1. Idea del treball.....	2
1.2. Pregunta de recerca	2
1.3. Objectius	3
2. MARC TEÒRIC	4
2.1. Context històric.....	4
2.1.1. La Retirada.....	4
2.1.2. Els camps de concentració	6
2.1.3. Les condicions de vida als camps	7
2.1.4. La literatura als camps i dels camps	8
2.2. Literatura concentracionària	10
3. INVENTARI SELECTE.....	14
3.1. Criteris de selecció.....	14
3.2. Inventari de ficció elaborat	15
4. ANÀLISI D'OBRES	17
4.1. <i>L'auca del refugiat</i> . Unión Nacional Española en las Ediciones XI Brigada de Toulouse (1944).....	17
4.2. <i>El Nadal que no vam tornar a casa. 1929, el primer Nadal a l'exili</i> . Edició a cura de Quim Torra (selecció).....	17
4.2.1. Vallès, Jordi (1941): "Cant de Nadal"	17
4.2.2. Vall, F. (1939): "Un sol mot"	18
4.3. Barta, Agustí (1968): "Tercera elegia", <i>Ecce Homo</i>	18
4.4. Bartra, Agustí (2015): <i>L'arbre de foc</i> (edició d'Adesiara)	19
4.5. Grau, Jaume (1944): <i>Ulisses en el fang (Poemes de l'exili)</i>	21
4.6. Anàlisi per temes.....	22

4.6.1.	Filferrades i absència de llibertat	22
4.6.2.	Intempèrie i condicions de vida (sorra, gana, fred, malalties...)	23
4.6.3.	Gestió dels refugiats i mobilitat de camps	25
4.6.4.	Presència de la mort	25
4.6.5.	Espiritualitat	26
4.6.6.	Esperança i optimisme	27
4.6.7.	Col·lectivitat, enyorança i catalanitat	28
4.6.8.	Literatura i memòria	30
5.	CONCLUSIONS.....	34
6.	BIBLIOGRAFIA	37
7.	ANNEX.....	42
6.1.	Figures.....	42
6.2.	Aprofundiment: els camps d'Argelers, Sant Cebrià, El Barcarès, Bram, Setfons, Agde, Vernet d'Arieja i castell de Cotlliure al detall.....	47
6.2.1.	Argelers.....	47
6.2.2.	Sant Cebrià.....	48
6.2.3.	El Barcarès	48
6.2.4.	Bram.....	49
6.2.5.	Setfons.....	49
6.2.6.	Gurs.....	50
6.2.7.	Agde (el "camp dels catalans").....	50
6.2.8.	Vernet d'Arieja i castell de Cotlliure	51
6.3.	Inventari extens	52
6.4.	Anàlisi exhaustiva dels poemes de <i>L'arbre de foc</i>	80
6.5.	Anàlisi exhaustiva dels poemes de <i>Ulisses en el fang (Poemes de l'exili)</i>	84

Abstract

Després de la Guerra Civil espanyola, uns 275.000 refugiats que havien creuat la frontera francesa, són retinguts en camps de concentració arreu del sud de França i en unes condicions deplorables. Aquest treball de recerca posa el focus a la literatura catalana de ficció produïda en aquest context per descriure, més enllà de la producció memorialística, les característiques pròpies de la literatura concentracionària catalana de la postguerra espanyola.

D'una banda, s'ha elaborat un inventari d'obres de literatura de ficció en català escrites per autors coetanis als fets, de l'altra s'han analitzat les obres poètiques que el constitueixen (seixanta-vuit poemes inclosos en cinc poemaris). Així, hem pogut veure que el corpus poètic comparteix una sèrie de llocs comuns en consonància amb la literatura concentracionària de corrent europeu tals com la denúncia de les condicions de vida o la concepció de la literatura com a portaveu de la col·lectivitat.

Paraules clau: camps de concentració francesos, literatura concentracionària, poesia catalana, literatura catalana del s. XX

Après la guerre civil espagnole (guerra d'Espagne), environ 275 000 réfugiés qui avaient traversé la frontière française ont été détenus dans des camps de concentration dans le sud de la France et dans des conditions déplorables. Ce travail de fin de licence met l'accent sur la littérature catalane de fiction produite dans ce contexte pour décrire, au-delà de la production mémorialiste, les caractéristiques propres de la littérature concentrationnaire catalane de l'après-guerre espagnole.

D'une part, nous avons élaboré un inventaire d'œuvres de littérature de fiction en catalan écrites par des auteurs contemporains aux faits, et d'autre part, nous avons analysé les œuvres poétiques qui le constituent (soixante-huit poèmes inclus dans cinq recueils). Ainsi, nous avons pu constater que le corpus poétique partage une série de lieux communs en accord avec la littérature concentrationnaire de courant européen tels que la dénonciation des conditions de vie ou la conception de la littérature comme porte-parole de la collectivité.

Mots-clés : camps de concentration français, littérature concentrationnaire, poésie catalane, littérature catalane du XXe siècle

1. INTRODUCCIÓ

1.1. *Idea del treball*

Per literatura concentracionària entenem la literatura que vol reflectir les vivències de la humanitat als camps de concentració i, seguint Rousset (2004), s'ha associat a les vicissituds testimonials dels camps nazis. La nostra proposta de treball, però, vol centrar-se en els camps de concentració del sud de França, que acolliren al voltant d'uns 440.000 refugiats que s'exiliaren al país després de la derrota del bàndol republicà a la Guerra Civil espanyola (1936-1939) Tal com diu Jaume Grau (1940): “Així com hi ha una “psicosi de guerra”, també existeix una “psicosi de camps de concentració””, és a dir, hi ha una gran producció de narracions de tots tipus sobre la vida de refugiats espanyols als camps de concentració de França. Segons els estudis anteriors, s'ha trobat sobretot literatura del jo, és a dir, memòries, dietaris i cartes — que citarem en un llistat no exhaustiu a l'annex. Amb aquest treball, tanmateix, més enllà dels testimonis memorialístics, volem posar el focus en la ficció i els mecanismes de construcció de la literarietat.

L'estudi es construirà a partir de dos objectius: d'una banda, establir un panorama —sense pretensió d'exhaustivitat— de la literatura de ficció sobre els camps de concentració del sud de França; i de l'altra, fer una anàlisi més aviat qualitativa dels trets característics comuns de les obres poètiques del corpus seleccionat, com ara els mecanismes retòrics que s'empren i els temes recurrents, així com l'estudi de les obres en concret. Per dur tot això a terme, aquest estudi adoptarà una metodologia qualitativa i exploratòria que combina la recerca bibliogràfica i l'anàlisi crítica literària basada en el comentari de text pròpia de la filologia.

1.2. *Pregunta de recerca*

Partint de l'etapa de la literatura catalana que correspon al conjunt heterogeni que hom anomena “literatura d'exili” hem volgut considerar les obres que parlen de camps de concentració. Com que tradicionalment s'han agrupat en aquesta etiqueta àmplia d'“exili” sense matisar si inclouen les vivències de la reclusió, ens hem trobat amb un buit: falta un cens de les obres catalanes dels camps de concentració del sud de França. La tria de la preposició no és vana, ja que ens referim a literatura que parla d'aquests camps i escrita en un context de producció més aviat proper als fets que tracta, ja siguin per l'experiència directa de l'autor narrada coetàniament o a partir del record, o bé a través del recull del testimoni d'altri dins del mateix període cronològic.

Els estudis crítics de la literatura catalana solen tractar només d'una sola obra, majoritàriament *Crist de 200.000 braços* d'Agustí Bartra, sense delimitar un panorama de punts en comú o bé amplien el corpus, donant-hi més pes als camps de concentració alemanys. Per la seva banda, en la recerca des del punt de vista hispànic, trobem inventaris i catàlegs d'obres que no tenen en compte la llengua en què estan escrites, com per exemple Sicot (2008).

Així doncs, la pregunta de recerca és l'existència d'un panorama de literatura concentracionària amb unes característiques comunes en el marc català dels refugiats als camps de concentració del sud de França, ja sigui pròpies o bé en paral·lel a la literatura concentracionària europea.

1.3. Objectius

1. Establir una proposta d'inventari de les obres literàries en català que parlen dels camps de concentració del sud de França, amb especial atenció als gèneres de ficció i incloent-hi la poesia.
 - a. Identificar i recopilar obres que relatin experiències als camps de concentració del sud de França.
 - b. Diferenciar les obres estrictament testimonials de les que incorporen elements de ficció.
2. Analitzar els punts en comú i els mecanismes literaris de la representació de l'experiència concentracionària francesa en la poesia a partir del corpus delimitat al primer objectiu.
 - a. Veure similituds o diferències dels tractaments de la ficció.
 - b. Comprovar si la literatura concentracionària catalana es pot tractar com a unitat i de quina manera es relaciona amb l'europea.
 - c. Reconèixer recursos i motius literaris compartits i/o propis de l'estil dels autors.

2. MARC TEÒRIC

2.1. Context històric

Per a molts catalans, la Guerra Civil espanyola (1936-1939), més enllà de l'horror dels combats, va suposar l'inici de les adversitats de l'exili: per uns quants el camí va ser curt i de França van tornar a una Espanya feixista i repressiva; a d'altres els esperava una Europa en guerra, la continuació de la barbàrie contra què ja havien lluitat al seu país; alguns d'altres van morir, víctimes de la violència o les condicions infrahumanes dels camps de concentració del sud de França (Saint Cyprien, Argelès, Barcarès, Gurs...), de càstig i treballs forçats (Le Vernet [França]; Djelfa, Berrouaghia [Argèlia], Büchenwald, Orianenburg [Àustria]; Dachau [Alemanya]); i, d'altres de més afortunats van haver de desplaçar-se fins a Amèrica per aconseguir una mínima seguretat (Naharro Calderón, 1991).

2.1.1. La Retirada

Ja amb l'ocupació de Lleida el 3 d'abril de 1938 comença el degoteig de refugiats que creua la frontera francesa perquè se sentien amenaçats per l'arribada dels franquistes (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024). L'any 1939 la República perd la Guerra Civil després de la caiguda de Barcelona i, com a conseqüència, es produeix un èxode massiu de refugiats que avançaven a peu per les carreteres de Catalunya cap a la zona fronterera de França (Vilanova, 2006). Aquest fenomen es coneix com *La Retirada*. Gran part de l'exèrcit i dels polítics i activistes sindicals republicans, juntament amb la major part d'intel·lectuals i escriptors i milers i milers de persones de tota mena i condició, s'exilien fugint de les represàlies del franquisme (Simbor Roig, 2004), per aspirar a la llibertat que se'ls negava a la seva pàtria (Naharro Calderón, 1991): “una allau humana de persones esgotades i angoixades, que ho han perdut tot, abandonen la seva terra i els seus (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024). El govern francès es va trobar que havia d'acollir aproximadament mig milió d'homes, dones i nens amb una manca absoluta de planificació, el ‘problema espanyol’. A més, els partits conservadors francesos eren contraris a l'entrada dels refugiats a França: els espanyols constituïen una amenaça sanitària, una amenaça per a l'ordre públic i suposaven una despesa diària de 750.000 francs al govern francès (Candelas de la Fuente, 1987). A causa d'aquesta imprevisió i d'aquesta actitud les condicions d'entrada dels refugiats van ser més aviat hostils (Phryné, 2007). El 12 de novembre de 1938, el govern d'Éduard Dadaïer, amb els criteris de la seguretat nacional, l'economia general del país i el manteniment estricte de l'ordre públic (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024), havia decretat una llei que titllava els estrangers d'indesitjables (“indésirables”) i n'exigia l'expulsió immediata (Muñoz-Mantas, 2023), (Simón Porolli, 2011): «Dès le 14 avril 1938, le titulaire de

l'Intérieur, Albert Sarraut, demanda à ses préfets 'une action méthodique, énergique et prompte en vue de débarrasser notre pays des éléments indésirables trop nombreux qui y circulent et y agissent au mépris des lois et des règlements ou qui interviennent de façon inadmissible dans des querelles ou des conflits politiques ou sociaux qui ne regardent que nous'» (Peschansnski, 2002). Se'ls nega la condició de refugiat polític o residents a França ni cap estatus que els permetés una estada llarga i assentada al país, només eren asilats temporals, una categoria ambigua i sense garantia ni seguretat (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024).

El 27 de gener de 1939, per qüestions humanitàries, es permet l'entrada en massa a la població civil (Capdevila, 2007) i la nit del 5 de febrer, s'obre la frontera al personal militar (Vilanova, 2006), que havien de lliurar les armes i vehicles i tot el material que diuen a sobre, i retre's a registres i inspeccions (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024). Primerament, es trobaven amb uns punts de classificació al llarg de la frontera (El Voló/Le Boulou, Bourg-Madame, Prats de Molló) d'on només en sortien lliures els qui tenien un visat francès (García Raffi, 2016). Segons l'informe del prefecte dels Pirineus Orientals Raoul Didkowski, uns 261.000 homes de l'exèrcit republicà travessen la frontera a partir del 6 de febrer de 1939 (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024).

	(Rubio, 1977)	<i>Comissió Ministeri d'Afers Estrangers francès</i> (Serrano, 2005)	<i>Informe Valière</i> (Serrano, 2005) i (García Raffi, 2016)
Civils Dones, vells i nens	170.000	163.107	170.000
Invàlids i ferits (sense especificar si són civils o militars)	10.000	10.000 (militars)	40.000 (invàlids) 10.000 (ferits)
Homes civils vàlids	40.000		
Militars	220.000	180.000	220.000
Total	440.000	353.107	440.000

(Vilanova, 2006)

Dies després, els refugiats eren reclosos en tota classe de tancaments francesos, entesos com a espais encerclats a l'aire lliure (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024): en línies generals, les dones, els nens i la gent gran van ser reagrupats i enviats cap a l'interior de França i el nord,

fins a la costa [“allotjats en un total de 1.550 centres, condicions mínimes de salubritat i confort: convents, escoles públiques, cases abandonades...” a Eure-et-Loir, Loir-et-Cher, camp de les Haràs (Perpinyà), Bellac (alta Viena), Clarmont-Ferrand, Verdels, Les Mages, Magnac-Laval (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024)]; els homes i els joves en edat militar van quedar retinguts en el que en un principi eren “estacionaments temporals” o *centres de réception* a Cervera de la Marenda, que passen a ser “reclusió administrativa” i després “camps d’internament” (Dreizik, 2001).

«Els “camps d’acollida” acostumaven a ser prades tancades amb filferres i obstacles improvisats, pallers i corts de bestiar, algun local municipal, etc. Durant unes quantes jornades, els republicans espanyols (...) esperaven, amb una paciència gairebé infinita, que algú prengués una decisió sobre el pas següent, la nova destinació» (Vilanova, 2006)

Les condicions eren terribles: els excombatents moren de les ferides, els serveis d’evacuació estan sobrepassats i falten metges i medicina i l’índex de mortalitat dels refugiats no para d’augmentar (Chaussec, 2013). A més, la meteorologia de l’hivern a la Cerdanya, al Vallespir o al Conflent no ho posava gens fàcil amb temperatures sota zero i una forta tramuntana (Vilanova, 2006). Si bé les dades objectives dels registres no indiquen que fos un hivern molt dur, l’estat en què es trobaven els refugiats (afeblits, bruts, malalts, ferits, depressius, etc.), accentuava la duresa de la situació. De fet, bona part dels relats biogràfics i autobiogràfics recollits a l’inventari parlen del fred, les nevades, el vent, les condicions extremes... A més, com veurem, aquest tema no només apareix en la literatura memorialística, sinó que les males condicions de vida i la manca de salut dels refugiats també tenen un paper central en la ficció en obres com *L’auca del refugiat* o *Ulisses en el fang (Poemes de l’exili)*, com veurem.

2.1.2. Els camps de concentració

Vegeu la localització dels camps provisionals i els camps de concentració ubicats al sud de França entre el 1939 i el 1941 a Figura 1 (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024).

A causa de la crisi humanitària, la pressió de centenars de milers de persones als camps provisionals de la Tor de Carol, Guingueta d’Ix, Montlluís, els Banys d’Arles, Prats de Molló i el Voló, i, sobretot, la manca de mitjans, a mitjan febrer es reorganitza l’entramat d’acollida (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024): les autoritats franceses, Albert Sarraut, ministre d’Interior, i Marc Rucart, ministre de Sanitat, comencen a clausurar els camps provisionals per traslladar els refugiats als grans camps habilitats a les platges del Rosselló (Vilanova, 2006) i (Rubio,

1977). Vegeu la distribució inicial dels refugiats als camps de concentració del departament dels Pirineus Orientals (mitjan febrer 1939) (Vilanova, 2006) a la Figura 2.

El 14 de gener de 1939 es publica l'informe del general Falgade, comandant de la 16a Regió Militar (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024) (Phryné, 2007):

“D’acord amb el prefecte del departament dels Pirineus Orientals, s’ha decidit situar els camps lluny de la ciutat i el més a prop possible de la frontera. Per tant, s’ha decidit crear diverses zones de camps. Una a la platja nord d’Argelers destinada a rebre els combatents que arriben a França per Cervera, el Pertús i Prats de Molló. L’altra serà a la vall del riu Tet (regió de Prada), destinada a rebre els combatents que arriben per la Tor de Querol i la Guingueta d’Ix. Cada camp (...) estarà voltat de tanques (...) i serà vigilat per un escamot de GMR [Groupes Mobiles de Réserve, unitats paramilitars creades pel govern de Vichy] o una secció de Tiradors Senegalesos (...). Els combatents es prepararan ells mateixos els seus aixoplucs (...) cuinaran el menjar i organitzaran el camp sota la vigilància de l’autoritat militar (...)”

Així, a mitjan febrer de 1939, gairebé la meitat dels refugiats van ser concentrats a les platges properes de la frontera, amb distribucions que van suposar la separació familiar en molts casos (López García J. R., 2021).

Podeu veure les xifres generals dels internats als principals camps francesos (1939-1940) a la Figura 3 (Vilanova, 2006); i més detalls sobre cada camp en concret consulteu l’annex 7.1.

2.1.3. Les condicions de vida als camps

Dins de tots aquests camps les condicions de vida eren extremadament dures i inhumanes. Els refugiats que els habitaven era majoritàriament població que havia arribat a França a peu: dones, infants, gent gran i militars (Virgilio, 1998) que en creuar la frontera es trobaren amb camps de concentració improvisats a la intempèrie de les platges. Van haver de passar nits llargues d’hivern amuntegats en les “xaboles” o barraques, esgotats físicament i mental (Alonso, 1998).

Aquestes condicions provocaren malalties i morts entre els internats i, tanmateix, com hem vist, les infraestructures sanitàries eren tremendament escasses per a tal quantitat de persones (Virgilio 1998; Simón Porolli 2012): el fred, l’amuntegament, la fam, l’alimentació precària i la falta d’higiene van provocar epidèmies de disenteria, pediculosis i altres malalties i la mort

de molts dels refugiats. Es calcula que uns 15.000 refugiats espanyols varen morir durant els primers sis mesos de l'internament (López García J. R., 2021).

El que contrasta amb aquesta pèssima situació, però, és el desplegament del dispositiu de vigilància amb què comptava cadascun dels camps (Simón Porolli, 2011): d'una banda, les Guàrdies Republicanes Mòbils (GRM) s'ocupaven de l'interior, i de l'altra, companyies de tiradors senegalesos vigilaven el moviment dels interns des de darrere de la filferada. Alguns dels recintes incloïen una zona reservada per a l'aplicació de càstigs: l'hipòdrom o quadrilàter. Les raons per ser castigats podrien ser, simplement no respondre a una ordre o negar una salutació al guàrdia, i les conseqüències anaven des de la reducció dels aliments, fins l'obligació de realitzar un esforç físic extrem o la incomunicació.

S'ha de tenir en compte que els propis interns donaven molta importància al paper de la cultura als camps. Fins i tot es té constància de l'existència de biblioteques i racons de lectura a la majoria de camps (Alonso, 1998), com en parla Vives (Camp d'Agde):

«Estic voltat de llibres idiotes. Els que no ho són no m'interessen gaire. La gent, els malalts de la infermeria, demanen àvidament Dumas. Joyce resisteix la geurra»

Els camps de concentració van suposar, per a milers de republicans espanyols, el primer pas de l'exili (López García J. R., 1999), un període que marca profundament la comunitat exiliada i comença a edificar la memòria antifranquista i singular (Phryné, 2007).

2.1.4. La literatura als camps i dels camps

Les vivències del primer període de l'exili i, en particular, de la reclusió als camps de concentració, han deixat petja en les diferents formes d'escriptura (Campillo, 2021): poesia, narrativa o dietaris. Els múltiples escrits derivats dels camps de concentració són memòria i llegat que revela una capacitat d'abstracció de la realitat immediata alhora que dona compte de les peripècies viscudes (López García J. R., 2021).

En l'article d'Alonso (1998) s'hi llisten un seguit d'autors internats que compten amb producció literària: Agustí Bartra, Francesc Camps Ribera, Juan Alcalde, Vicenç Riera Llorca, Feliu Elías, Carles Fontseré, Lluís Ferrán de Pol, Manuel Ángeles Ortiz, Arturo Serrano Plaja, Rafael Dieste, Herrera Petere, Jacinto Luis Guereña... Trobem, per exemple, obres que s'escriuen als camps i es publiquen allà mateix com per exemple la col·lecció poètica de G.O.M: Antonio Gradó, Miguel Orts i Miquel Monzó o *L'illot de l'art* al Camp de Sant Cebrià (Torra, El Nadal que no vam tornar a casa: 1939, el primer Nadal d'exili, 2009).

És difícil trobar escrits dedicats majoritàriament a un camp de concentració perquè, com s'ha apuntat anteriorment, els refugiats eren sotmesos a una certa mobilitat (García Raffi, 2016). Vegeu Figura 4.

Hi ha gent que deixa constància de manera dibuixada, pintada o fotografiada (García Raffi, 2016): J. Franch-Clapers, J. Bartolí, M. Crespillo, E. Climent, F. Marco Gilet, J. Renau, A. Rodríguez Luna, J. Martí, M. Aguayo, A. Centelles (camp de Bram, 2009), etc. Així mateix, tenim testimoni d'aquestes vivències gràcies a la transcripció i al recull d'autors com C. Ruiz Funes, E. Tuñón (1982), Artís-Gener (1975), F. Montseny (1977), F. Solé, G. Tuban (2011), Neus Català (2000) o J. A. Vidal (2013); o bé la recuperació de cartes i correspondències: Carles Pi i Sunyer (1998), Pere Vives i Agustí Bartra (1972).

Un pas més de rosca en aquest sentit és la novel·lització o poetització d'aquests testimonis: Agustí Bartra a *Crist de 200.000 braços* (1943), o a *L'arbre de foc* (1946) i el *Poema de l'home* (1968); Joan Cid i Mulet a *Destins* (1947) o Xavier Benguerel a *Els vençuts* (1969).

En la dècada dels quaranta comença l'esclat de publicació de la literatura memorialística amb títols com *Diari d'un refugiat català* de Roc d'Almenara (1943), *El desgavell* de Ferran Planes (1969), *Diari d'un exiliat. Fets viscuts (1939-1945)* de Ramon Moral (1979), *Records de la meua infància* de Maria Bell-lloch i Bell-lloch (2000) i *1939-1948: Entre filferrades. Memòries de l'exili* de Francesc Tosquellas i Albert (2001), entre d'altres.

I, fins i tot anys després, la reconstrucció ficcional d'autors posteriors com Jordi Soler a *Los rojos de ultramar* (2004), Miguel Catalan a *El último Juan Balaguer* (2002) o Maria Barbal a *Mel i metzines* (1990). O en còmics com *El arte de volar* (2009) d'Antonio Altarriba i Kim, *Las damas de la peste* (2014) de Cosnava i Del Rincón o *¡Animales de campo! El sufrimiento de los presos republicanos en Francia* (2011) de Migova, Fuster i Acuña.

2.2. *Literatura concentracionària*

El pas per un camp de concentració té per als deportats, encara que sembli una obvietat, unes conseqüències físiques i unes seqüeles psicològiques rellevants que seran les desencadenants de diverses actituds davant de l'experiència viscuda (Serrano Blanquer, 2003): uns prefereixen oblidar, els altres consideren que ningú creurà allò que explicaran perquè ni ells mateixos són capaços de trobar-hi sentit i, finalment, n'hi ha que opten per testimoniar, o bé de manera immediata, combativa, compromesa o expiatòria (com per exemple Primo Levi, Robert Antelme, Imre Kertész o Joaquim Amat-Piniella) o bé després d'un llarg procés d'assumpció de l'horror sofert (com ara Paul Steinberg o Jorge Semprún).

La literatura concentracionària, doncs, és un conjunt heterogeni de textos que sorgeixen de l'experiència extraliterària directa dels camps de concentració i de la necessitat de transmetre'n el testimoni. No constitueix un gènere literari en sentit estricte, sinó que és una categoria temàtica i formal (Luque Amo, 2016), entesa des d'una perspectiva intercultural (Sánchez Zapatero, 2010), on conflueixen textos de tota mena —memòries, diaris, relats, novel·les, poesia o assaig— que combinen en major o menor mesura el testimoniatge i la ficció. Per la seva banda, Michael Ugarte (1989) parla de la impossibilitat de teoritzar sobre l'escriptura de la literatura concentracionària per la seva categorització de textos inferiors pel fet de ser “massa realistes” (Naharro Calderón, 1991).

Tot i que el seu origen sol estar lligat als camps nazis, la literatura concentracionària es defineix també per la seva vocació universalista, ja que el fenomen concentracionari ha tingut múltiples manifestacions arreu del món i en diferents moments històrics (Luque Amo, 2016). Així, els estudis teòrics inclouen els camps de treballs forçats soviètics (Tarazón Valcárcel, 2020), el Laogai xinès, els camps d'internament francesos del posteriors a la Guerra Civil espanyola, els camps franquistes o els sistemes de reclusió forçosa instal·lats per diverses dictadures llatinoamericanes com la Cuba colonial de 1895 (Sánchez Zapatero, 2019).

El fet d'agrupar totes aquestes manifestacions literàries en un sol concepte no vol dir que tots els camps siguin iguals, sinó que en la mesura que tots aquests espais comparteixen el seu caràcter excepcional inefable, així com la vinculació amb la violència, la intolerància i la mort, és possible analitzar-los des de la mateixa òptica, tenint en compte les implicacions cognitives i ètiques, evitant que la mirada global impliqui la pèrdua de la singularitat de cadascuna de les realitats històriques (Sánchez Zapatero, 2010 i 2019). Totes parteixen de la voluntat dels autors d'alliberar-se dels traumes viscuts —ja deia Aristòtil que la literatura té una funció

catàrquica—, mantenir el record —funció memorística— i donar compte d'un moment històric que es tendeix a ignorar— funció cognitiva (Sánchez Zapatero, 2010).

La literatura concentracionària es fonamenta en la condició de testimoni dels seus autors (Sánchez Zapatero, 2010): d'una banda, en tant que, per haver viscut una determinada situació, es troben legitimats per parlar-ne amb un valor diferenciador davant dels que en parlen a partir de l'estudi o la documentació i, de l'altra, aporten la seva veu perquè es faci justícia amb el record de les víctimes, evitant que caiguin en l'oblit (Sánchez Zapatero, 2019). Aquests testimonis esdevenen portaveus del dolor individual i de tot un col·lectiu i és precisament això el que ho converteix en literatura, cada cop que el jo no representa una individualitat sinó un tipus d'individu (Luque Amo, 2016):

«Testigo no solo como alguien que habla de sí mismo sino alguien que es testigo en tanto y en cuanto habla por delegación de los sin voz; los sin voz que son, por antonomasia, los muertos. Los muertos dejados atrás durante la contienda, por supuesto, pero también los que jalonan las experiencias de la retirada y los internamientos en los campos de concentración y, como es lógico, las proyecciones de la muerte de la propia identidad, de sus aspiraciones políticas, sociales, íntimas...» (López García J. R., 2021).

Malgrat la importància de la condició de testimoni i víctima en el moment de creació, és necessari tenir present que defensar que l'existència d'un context determinat provoca un tipus concret d'escriptura és una visió molt reduccionista que no té en compte els elements específicament artístics (Sánchez Zapatero, 2010): aquesta literatura parteix d'una experiència concreta que s'uneix amb el marc intercultural de l'univers concentracionari i, des d'aquí, denunciar la inhumanitat i l'horror en nom d'un determinat col·lectiu (Luque Amo, 2016).

Més enllà de la seva condició d'autobiogràfica, els textos concentracionaris coincideixen en l'ús dels mateixos esquemes argumentals basats en el progressiu procés de deshumanització viscut als camps (Sánchez Zapatero, 2019), la recurrència als mateixos tòpics temàtics (la mort, la denúncia de les condicions de vida (la humiliació física, la fam, la son o el fred), la capacitat de l'home d'exercir violència sobre els seus iguals, la necessitat de supervivència, etc.) (Simbor Roig, 2004), la reflexió sobre com representar allò viscut, l'ús de recursos expressius (com metàfores animalitzadores, per exemple), la voluntat performativa de convertir-se en memòria activa que no permeti oblidar el que van suposar els camps per evitar-ne la repetició:

«La mayor parte de la literatura que se ha escrito sobre los campos recrea de una manera similar el lugar de estos por medio del tropo del vacío, como una nada innombrable

cuyos habitantes, deshumanizados y desmoralizados, se ven permanente amenazados por las fuerzas brutas tanto de la naturaleza como del hombre» (Cate-Arries, 2012).

Ara bé, aquesta voluntat de veracitat es veu marcada per una doble tensió: entre el record i l'oblit, i entre la impossibilitat de representar l'horror i l'imperatiu moral de fer-ho (Sánchez Zapatero, 2011). Els autors —tal com indiquen en els seus pròlegs Robert Antelme, Primo Levi, Agustí Bartra, Joaquim Amat-Piniella i Jorge Semprún, entre d'altres— se senten impotents, incapços de transmetre amb paraules una realitat tan inabastable com la incardinació del mal en el món, la incommensurabilitat de la barbàrie (Sánchez Zapatero, 2011). La capacitat testimonial no és suficient per relatar l'horror viscut, a més, ni el llenguatge ni la memòria col·lectiva tenen un referent per comparar o interpretar allò narrat; no hi ha cap model literari on aferrar-se per transmetre les experiències viscudes. Tenint en compte Wittgenstein: els límits del llenguatge equivalen als del coneixement humà, és impossible representar elements inaprehensibles per a l'individu. Així, és necessari un nou vocabulari per al nou referent.

Alhora, però, els testimonis se senten en compromís amb les víctimes i han de viure per a explicar-ho: sobreviure comporta l'obligació moral de la memòria (Campillo, 2006). Hi ha una mena d'obsessió compartida per recordar, narrar i deixar constància d'allò viscut: “contar todo lo visto para que el mundo pueda conocer los horrores vividos y para que estos cobren sentido como elemento pedagógico al impedir su repetición” (Sánchez Zapatero, 2011). En aquest sentit, la voluntat de testimoniar passa per una opció primera decisiva: o bé s'arriba al lector amb un “pacte referencial”, és a dir, el compromís de dir la veritat i de mantenir la identitat com a base de semblança entre l'autor que escriu i els protagonistes de les accions evocades (Serrano Blanquer, 2003); o bé se li presenta un pacte ficcional, sempre a frec de l'autobiografia (Simbor Roig, 2004). Campillo (2006) parla més aviat d'una declarada i explícita “previsió d'incredulitat”. Així, molts dels textos opten per fer una reconstrucció literària del trauma mitjançant recursos metafòrics, distorsions narratives i ficcionalització, cosa que Alberca (2007) anomena “pacte ambigu”: textos que s'inclouen en col·leccions de ficció o es presenten com a “novel·les”, però que al mateix temps al·ludeixen en notes informatives a la relació biogràfica amb els fets narrats, la confiança en la vigència final de l'expressió literària s'alça com una reacció estèticament instintiva davant l'horror (Lopez Garcia, 1999), ja que l'artifici pot convertir-se en el millor transmissor d'allò incommunicable, la veritat essencial, i la paraula es converteix en una forma d'oposició contra els règims totalitaris (Sánchez Zapatero, 2011). En paraules de Semprún a *La escritura o la vida* (1995): «únicamente el artificio de un relato

dominado conseguirá transmitir parcialmente la verdad del testimonio. Cosa que no tiene nada de excepcional: sucede lo mismo con todas las grandes experiencias históricas». Alguns dels problemes sobre quin tipus de recreació literària convé al testimoniatge concentracionari se'ls havien ja plantejat Primo Levi i Joaquim Amat-Piniella (Campillo, 2006).

La literatura concentracionària, a més, també compleix una funció social i política: intenta convertir-se en memòria activa que busca preservar el record dels fets, honorar les víctimes i alertar contra la repetició de la barbàrie, esdevenint un espai on la veu del supervivent dona compte de les atrocitats viscudes i representa aquells que van morir i no poden tenir veu (Sánchez Zapatero, 2011).

En el cas que ens ocupa dels camps del sud de França, tot i ser anomenats “camps d'internament” per l'administració francesa, Simón Porolli (2011) defensa el terme de “camps de concentració” per connectar amb la idea de l'“univers concentracionari”, gal·licisme encunyat per Rousset (2004), escriptor francès i supervivent dels camps nazis alemanys (Muñoz-Mantas, 2023). La literatura més significativa del període inicial de l'exili de la postguerra va apropiat-se del camp de concentració com a vehicle discursiu, com un lloc comú de memòria col·lectiva per a construir la legitimitat i l'autoritat moral de la comunitat, amb autors com Agustí Cabruja-Auguet, Celso Amieva, Josep Bartolí i Narcís Molins i Fàbrega, Max Aub, José Herrera Petere, Luis Suárez, Manuel Benavides o Victoria Kent (Cate-Arries, 2012). S'ha de tenir en compte, a més a més, que la memòria cultural d'aquests interns no ha sigut tan àmpliament difosa ni ha rebut la mateixa atenció de la crítica com la literatura i el testimoni dels supervivents en els camps d'extermini nazi (Cate-Arries, 2012):

«Las múltiples escrituras derivadas de los campos de concentración son, pues, una memoria y un legado. Una memoria y un legado complejos, problemáticos, fascinantes y, sobre todo, necesarios» (López García J. R., 2021).

En aquest estudi ens emmarcarem en aquest apartat teòric per tractar la literatura catalana concentracionària sobre els camps francesos on es trobaren els exiliats catalans que fugien de les conseqüències de la Guerra Civil espanyola. Concretament, ens centrarem en l'inventari i l'anàlisi dels gèneres literaris de ficció per descriure'n trets característics.

3. INVENTARI SELECTE

3.1. *Criteris de selecció*

Per al primer objectiu de recerca i delimitació del corpus s'ha partit de la consulta bibliogràfica especialitzada sobre literatura d'exili amb especial atenció —si n'incloïen— a les mencions als camps de concentració. Com que sovint la distinció entre literatura d'exili i literatura concentracionària no quedava palesa a la bibliografia hem hagut de consultar el text pròpiament per decidir si incloure'l. Amb aquesta primera aproximació, hem confeccionat un llistat en brut —adjunt als annexos— de 154 obres literàries dels camps de concentració francesos que, tot i que no té un ànim exhaustiu, recull totes les obres de no ficció trobades durant la recerca per elaborar aquest treball (vg. Annex 7.2).

Aleshores, s'han establert uns criteris per a sistematitzar el corpus i fer la selecció de les obres que formaran part del panorama concentracionari català i que analitzarem en la segona part de la recerca:

1. En llengua catalana
2. Gènere literari: poesia o narrativa
3. Distància dels fets
 - a. Testimoni directe o indirecte amb context comú
 - b. Criteri temporal
4. Grau de ficcionalització del relat

En primer lloc, en tant que l'objectiu és el de delimitar el panorama de la literatura catalana, establim el criteri lingüístic: només considerarem les obres escrites i publicades originàriament en llengua catalana.

D'altar banda, ens valdrem de la distinció de gèneres perquè, malgrat que no hi ha pretensió d'exhaustivitat en el cas de la literatura memorialística, sí que m'hi ha per a la ficció, en què inclourem els gèneres de poesia i narrativa, tant conte com novel·la.

En tercer lloc, com s'apuntava abans, la distància dels fets és clau per definir què considerem per literatura concentracionària. Per tal d'objectivar el que anomenem com a “distància dels fets”, tindrem en compte un seguit de criteris; hi inclourem majoritàriament les obres que descriuen les vivències de l'autor del text, ja siguin escrites coetàniament o a partir del record anys després, però també tindran cabuda les obres escrites per algú que dona compte del testimoni d'algú altre, sempre que comparteixin, més o menys, el context dels fets viscuts, durant l'exili. Així, deixarem de banda les escriptures de fills i nets escrits a partir de papers

privats o de la documentació, que malgrat que s'agrupen en el corpus sota un criteri eminentment temàtic, no formen constitueixen l'objecte d'estudi principal.

Finalment, tindrem en compte el grau de ficcionalització del relat per determinar si es tracta d'una obra de ficció o bé de memòries. Observarem factors com la densitat de figures retòriques, la presència de narrador, personatges i diàlegs, si l'objectiu no és informar sinó narrar, emocionar o fer reflexionar a través d'una història, és a dir, si duu intrínsecament a una cavil·lació sobre la concepció humana.

3.2. Inventari de ficció elaborat

L'inventari de treball, disponible als annexos, recull un total de 154 obres categoritzades, segons els criteris establerts, per la llengua d'escriptura, el gènere literari i la distància amb els fets i el grau de ficcionalització, cosa que porta a la tria de si la incloem o no a l'inventari de ficció. Amb aquest cribratge hem rebutjat, d'una banda, les obres escrites en una altra llengua que no sigui el català tot i que fossin escrits per autors catalans, com ara *Campo de concentración* (1939) (2003) de Lluís Ferran de Pol, o *Au-delà de la patrie: exil et internement en Roussillon: 1939-1948* (2011) de Magalí Rieu. De l'altra, els gèneres més propers a la literatura memorística com les correspondències, els dietaris o algunes memòries en primera persona. També hem tingut en compte la distància amb els fets: bàsicament hem rebutjat aquelles ficcionalitzacions escrites *a posteriori*, per part d'autors amb voluntat de retrospectiva històrica com per exemple *Ara que estem junts* (2012), de Roc Casagran i Casañas (autor nascut el 1980). Finalment, quan la caracterització editorial ens generava dubtes, hem anat a consultar el text pròpiament per decidir si es tractava d'un text ficcionalitzat o no: d'aquesta manera hem descartat *Esgarrinyes de filferrada* (1989) de Jaume Saderra i Riera, com fa Sicot (2008).

Així, l'inventari de ficció seleccionat, consta de les 23 obres (6 de poesia, 11 novel·les i 6 de narració breu) detallades a continuació:

Poesia:

- *El Nadal que no vam tornar a casa. 1929, el primer Nadal a l'exili*. Edició a cura de Quim Torra (selecció)
 - Vallès, Jordi (1941): "Cant de Nadal"
 - Vall, E. (1939): "Un sol mot"
- *L'auca del refugiat*. Unión Nacional Española en las Ediciones CI Brigada de Toulouse (1944)

- Barta, Agustí (1984): “Tercera elegia”, *Ecce Homo*
- Bartra, Agustí (1946): *L’arbre de foc; Poema de l’Home; Poema de Rut*
- Grau, Jaume (1944): *Ulisses en el fang (Poemes de l’exili)*

Novel·la:

- Cid i Mulet, Joan (1947): *Destins*
- Juvé, Teresa (2004): *L’aiguamort a la ciutat*
- Bartra, Agustí (1974): *Crist de 200.000 braços*
- Benguerel, Xavier (1969): *Els vençuts*
- Mora, Víctor (1972): *Els plàtans de Barcelona*
- Murià, Anna (1986): *Aquest serà el principi* (fragments)
- Planes, Ferran (1969): *El desgavell*
- Riera Llorca, Vicenç (1970): *Amb permís de l’enterramorts*
- Rubió i Tudurí, Nicolau Maria (1961): *No ho sap ningú*
- Torres, Estanislau (1966): *Els ulls i la cendra*
- Valldeperes, Manuel (1941): *Ombres entre tenebres*

Narració breu:

- Artís, Víctor (1973): *L’Aigua del riu Guaire no és bona per a beure: històries d’expatriats* (fragments)
- *El Nadal que no vam tornar a casa. 1929, el primer Nadal a l’exili.* Edició a cura de Quim Torra (selecció)
 - Anònim (1939): “El desembre congelat”
 - Sánchez Boxa, G. (1939): “Pregària de Nadal”
 - C., S. (1939): “La cadira buida”
 - Carbó (1939): “Angles de ruta i de llum”
 - P., J. (1939): “A manera de conte”

4. ANÀLISI D'OBRES

4.1. *L'auca del refugiat*. Unión Nacional Española en las Ediciones XI Brigada de Toulouse (1944)

Recuperada de: *Mostra del Fons del CRAI Pavelló de la República (29PR)*
<https://museuvirtual.ub.edu/objecte/29pr/> [data de consulta: 11/06/2025]

Es tracta de quaranta nou vinyetes acompanyades de dos versos heptasil·làbics característics de l'auca amb el propòsit de documentar les vicissituds de l'exili (López García J.-R. , 2021): la falta d'higiene, el tracte abusiu dels guàrdies, la lluita per l'emigració, l'esperança dels refugiats en la victòria de l'antifeixisme. El periple del protagonista no només parla de l'estada als camps de concentració, sinó que també inclou les experiències com a mig esclau a les Companyies de Treball franceses, la fugida i detenció i la filiació amb la resistència maqui. El desenllaç és decididament esperançador i optimista, ja que retrata al refugiat vencent el feixisme espanyol i acompanyat per la representació simbòlica de la República.

Va ser publicada el 1944 per la Unión Nacional Española en las Ediciones CI Brigada de Toulouse, una organització creada dos anys abans per evitar l'entrada d'Espanya a la Segona Guerra Mundial i amb l'objectiu de reinstaurar un sistema republicà a Espanya (Unión Nacional Española (antifranquista), 2024).

L'auca com a forma literària és una història pictòrica tradicional que des del segle XVI ha esdevingut una de les mostres més representatives del gravat popular català que explica, sovint de forma satírica, un fet històric o una llegenda, entre altres temes. Durant la Guerra Civil la Generalitat de Catalunya les va emprar com a eina de propaganda per mostrar la realitat cultural catalana, mantenir l'entusiasme del poble i fomentar la lluita antifeixista (Cigaló, 2020).

4.2. *El Nadal que no vam tornar a casa. 1929, el primer Nadal a l'exili*. Edició a cura de Quim Torra (selecció)

4.2.1. Vallès, Jordi (1941): "Cant de Nadal"

Redactat al camp de Bram el Nadal de 1939 i publicat el gener de 1941 a *Catalunya, Revista d'informació i Expansió Catalana* a Buenos Aires. Jordi Vallès i Ventua, metge, fou capità de sanitat durant la guerra. Després d'exiliar-se i ser internat al cap de Bram, es traslladà a Mèxic, on fou un dels fundadors de la Borsa del Metge Català, i a Houston, als Estats Units, on morí (Torra, 2009).

“Cant de Nadal” és un poema que utilitza el motiu de la nit de Nadal per parlar de la importància de la poesia com a testimoni i com a cant col·lectiu de la identitat catalana que és capaç de transcendir: “la llum d’amor a la Pàtria!”.

Mètricament són quartetes heptasil·làbiques que es lliguen amb la tradició de la cançó popular d’art menor.

4.2.2. Vall, F. (1939): “Un sol mot”

L’illot de les arts va ser un setmanari dels artistes espanyols al camp de Sant Cebrià que s’imprimia i es distribuïa al mateix camp. Hi trobem articles, d’autors com G. Sánchez Boxa, contes, com el de Carbó o J. P., poemes, com el que ara ens ocupa, i altres escrits anònims o firmats amb les inicials que no han pogut ser atribuïts a cap autor en concret (Torra, 2009).

“Un sol mot”, poema de F. Vall, va aparèixer al segon número de *L’illot de l’art*, el 25 de desembre de 1939. Semblantment a “Cant de Nadal” és un poema escrit en el context de la festivitat de Nadal. Tracta el tema de la posteritat de la poesia, que s’enllaça amb les condicions de l’exiliat: “Dins la trista mar d’exili / on camino / un sol mot guia el meu navili: / T’estimo!”.

4.3. Barta, Agustí (1968): “Tercera elegia”, *Ecce Homo*

Recuperat de: https://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/ecce-homo--0/html/ff90ae88-82b1-11df-acc7-002185ce6064_2.html#I_5 [data de consulta: 11/06/2025]

La primera versió d’*Ecce homo* va ser publicada el 1964 en castellà a Mèxic i, després d’alguna revisió i modificació, el 1968 a Barcelona. El llibre consta d’onze elegies i una cançó final en què l’aventura personal esdevé matèria elegíaca, i a través d’ella explica l’home que lluita contra allò que pot negar-lo (Gual, 2025), el periple del mateix poeta enfrontant-se amb la vida i els seus parany. Una característica definitòria de les elegies i de la poesia de Bartra en general és aquesta actitud moral enfront de la vida, sorgida d’haver superat la prova d’una experiència personal dramàtica (la guerra, la derrota, els camps de concentració, l’exili...) (Vallverdú, 1968). Tal com hem vist a *L’arbre de foc*, Bartra és un optimista fins i tot enmig del desesperançament, contràriament al que opina Vallès (1946).

Per a la nostra tria ens hem centrat únicament en la tercera elegia, la versió definitiva d’*El poema de l’home* (1946), en què pren per escenari els camps d’Argelers i d’Agde. Les experiències concentracionàries contrasten amb la lluita per superar la realitat opressiva, amb el recurs constant a signes bíblics (Vallverdú, 1968).

Dedicada a Pere Calders, està dividida en cinc parts i encapçalada per dos versos en cursiva que parlen de, sofriment dels feroços camps. Com veurem, les referències a les condicions de vida són constants: la sorra, la sarna, les llenties... imatges, sentiments i crits que, segons Bartra (1968), “sorgeixen de l’exasperació d’un vast esperit socialitzat per la tragèdia”. Semblantment a *L’arbre de foc*, el temps es conceptualitza com un tumultuós cabal que mescla i confon passat, present i futur.

La referència als arbres en els poemes de Bartra és continuada i amb una diversitat de significats (Vallès, 1946). En aquest cas, la imatge de l’arbre que dona inici a la primera part del poema és un arbre condemnat, un auro tendre, que creixia dins de les filferrades del camp d’Agde, (Bartra, *Ecce Homo*, 1968), “com un refugiat de la naturalesa que hagués estat dut allà per un error absurd” (*id.*). Segons Vallès (1946), “en certs moments de mística desesperació, fa recaure en els arbres la maledicció que nia en els homes. L’arbre representa tot allò que l’home ha fet de dolent. Tota la immoralitat es concentra en l’arbre, i és ell qui pateix la penitència i paga els pecats humans”: “Hi havia una herència de dies amargs penjada del cel incorrupte d’abril”.

Així com en moltes llegendes l’home es cobreix de fulles per simbolitzar l’arbre (Vallès, 1946), Bartra s’agermana amb el simbolisme primitiu i també va “vestit de blat”, en “l’etern desig del poeta de penetrar el cor de la naturalesa” (*id.*): “voldria anar-me’n per sempre, vestit de blat, vers els vents i els somnis que no cremen”.

4.4. Bartra, Agustí (2015): *L’arbre de foc* (edició d’Adesiara)

L’arbre de foc d’Agustí Bartra és el primer llibre de poemes que l’autor publicà després de l’èxode republicà. “Bartra va designar aquest llibre expressament perquè ocupés el lloc d’honor de presidir o encapçalar la totalitat de la seva extensa i extraordinària producció poètica” (Sam Abrams, 2015). Revisat fins a sis vegades (1938, 1939, 1940, 1941, 1943, 1946) i havent reestructurat i revisat tota l’obra produïda entre 1936 i 1945, en publica la versió definitiva a l’*Obra poètica completa* el 1971 i pòstumament el 1985, després d’una primera edició autoeditada en castellà el 1940, que ja inclou poemes d’Amèrica i que és producte de la necessitat econòmica, dues versions més retitulades *Terra dividida* i l’edició mexicana de 1946. Es tracta d’una obra que “forma un tot orgànic que obeeix a criteris severos de construcció arquitectònica d’una gran exigència formal i intel·lectual (Sam Abrams, 2015). En aquest poemari s’hi recull l’experiència vital i literària acumulada en els temps de guerra i l’exili d’un home transformat, tant per a la vida com per a la literatura, després d’aquestes experiències

doloroses dels camps de concentració, de profunda desolació i extrema solidaritat, que fan que Bartra senti la necessitat de reorientar i refundar la seva obra; és un cant d'esperança i de solidaritat amb l'home mortal (Vallverdú, 1968). Sam Abrams (2015) considera que són els primers poemes de guerra i exili que podem considerar totalment moderns, a causa del gran valor històric, documental i testimonial però també per la gran profunditat conceptual i l'espectacularitat de la forma, hereva dels dictats de T. S. Eliot, que és una síntesi perfecta de tradició i modernitat i hi inclou totes les possibilitats tècniques de la versificació i una gran quantitat de subgèneres tradicionals i experiments de la prosa lírica.

“L'objectiu del discurs poètic de Bartra són els valors essencials i universals, les veritats profundes sobre la vida i la condició humana, destil·lades de la matèria magmàtica de la realitat. (...) La poesia es nodreix de vida i, després de passar pel sedàs de la paraula poètica, torna a la vida per enriquir-la, per aprofundir-la, per eixamplar-la.” (Sam Abrams, 2015).

La versió definitiva, que és la que analitzem, s'estructura en tres blocs: el primer de 17 poemes escrits durant la guerra a Barcelona, al front i altres indrets del territori: la part central de 33 poemes escrits des de l'exili als camps de concentració del sud de França, a Roissy-en-Brie (on s'uniria de per vida amb l'escriptora Anna Murià), a París, a Bordeus, a Casablanca, a la República Dominicana, a Cuba i, finalment, a Mèxic; culmina el llibre un llarg poema modern que recrea la bíblica història de Rut. El criteri d'estructuració segueix tres vessants: d'una banda és temporal cronològic i biogràfic; però també segueix la funció estructural i conceptual de certs textos concrets, com el primer a mode d'introducció i l'últim, més universal i “desrealitzat”; i, a més, funciona amb una distribució per nuclis temàtics que el lector ha d'anar construint. Els eixos vertebradors de la supralectura, segons Sam Abrams (2015), són la identificació amb un mateix, la relació amb l'altre i el model temporal, com veurem.

Per la nostra tria hem seleccionat tres poemes de la primera part datats a Agde i els set de la segona part que conformen el nucli temàtic dels poemes escrits sobre les experiències als camps de concentració d'Argelers i Agde. Tot i que els tres primers, pel tema principal de què tracten són poemes de guerra, i s'escaparien dels nostres criteris d'inclusió a l'inventari, els hem inclòs perquè van ser escrits en el context dels camps de concentració i encaixen perfectament en l'anàlisi. Per veure amb més detall l'anàlisi dels poemes de *L'arbre de foc* consulteu l'annex 7.3.

4.5. Grau, Jaume (1944): *Ulisses en el fang* (Poemes de l'exili)

Recuperat de: <https://ulissesenelfangpoesiajaumegraucasas.blogspot.com/> [data de consulta: 11/06/2025]

Del 1939 al 1944, Jaume Grau anà prenent notes al seu diari de bord, decidit a deixar una traça del seu internament als camps del sud de França (Meléndez, 2014). La trajectòria de Jaume Grau als camps de concentració és realment esfereïdora, són set en total, a causa dels trasllats constants a mercè de la política que s'aplica als refugiats: el detenen a l'estació de Cervera el febrer de 1939 i va a parar a la platja d'Argelers; posteriorment l'envien al camp de Bram, al de Montoliu, retorna a Bram, després a Argelers, passa pel camp-hospital del Recebedor i ja abandona el sud de França per anar al camp de Neïçon i de Cerelhac, a l'Alta Viena i, al castell de Tombaboc (Òlt i Garona), un Centre d'Acollida del Servei de Control d'Estrangers i, finalment torna a Espanya el 1948. Al llarg dels mesos, sortien dels camps els refugiats considerats útils i s'incorporen a les Companyies de Treballadors Estrangers i més tard als Grups de Treballadors Estrangers, i, per tant, quedaven al camp els "homes en ruïnes" que dona nom a una de les obres memorístiques de Grau i que serà motiu recurrent també en la seva producció poètica.

És a partir de les notes que hi anava prenent que conformarà la seva producció literària, des de dietaris, contes i poemes: Vela (2023) diu que "ell [Jaume Grau] no és un copista, no és un cronista, ell és escriptor (...), i com la majoria d'autors, tot i la duresa de les condicions en què ha de treballar, repassar, reescriu i repensa els seus textos, els amplia, n'elimina fragments, els poleix, tot i que és conscient que no sempre n'assoleix la versió final". Aquesta activitat d'escriptura li permet un distanciament de la realitat dolorosa per tal de combatre la "insostenible visió de l'espectacle del patiment" (Meléndez, 2014): "Que no estranyin, que no hi desentonin, certs trets d'humorisme, d'ironia. Aquí gairebé m'he acostumat a l'espectacle del dolor" (Grau, 1940 A: Grau Casas, 2023).

Pel que fa a la història de la publicació del text, el 1943 l'editor Sr. Pugès de les edicions *Iberia* de Barcelona rebutjarà el seu projecte de publicació i paral·lelament les autoritats franceses havien censurat aquestes textos, ja que, entre altres coses, no deixaven escriure als interns ni en català ni en esperanto. El 2014 Marie-Helène Meléndez tradueix al francès *Home en ruïnes* i *Fulls de calendari*, i no inclou els poemes d'*Ulisses en el fang*, i els edità sota el títol *Ulysse dans la boue* (2014). L'única obra pensada per Grau Casas i que ens ha arribat pràcticament íntegra, és el poemari *Ulisses en el fang*, que publicà Jordi Grau Gatell en un blog personal el

14 de gener de 2018 i que havien estat traduïts a l'Esperanto el 2017 per Miguel Fernández. Finalment el 2023 Carles Biosca edita el poemari en català a l'edició de *l'Home en ruïnes Relats i poemes des dels camps de la vergonya*, per l'Associació Catalana d'Esperanto/Kataluna Esperanto-Asocio.

Ulisses en el fang (Poemes de l'exili) consta de 74 poemes: 54 en català, 18 en castellà i 1 en francès. Per a la nostra selecció només hem inclòs els 54 poemes escrits originàriament en català. Per veure amb més detall l'anàlisi dels poemes d'*Ulisses en el fang (Poemes de l'exili)* consulteu l'annex 7.4.

4.6. Anàlisi per temes

4.6.1. Filferrades i absència de llibertat

Tots els camps de concentració és caracteritzen per ser un espai delimitat de confinament. Així, el primer tema que és tractat amb recurrència a les obres analitzades és l'absència de llibertat, simbolitzada per les filferrades que marcaven els límits del camp, amenaçadores. Aquestes esdevenen elements constants del paisatge, com es veu clarament a *L'auca del refugiat*: des de la vinyeta 1 apareixen al fons del dibuix. Fins i tot hi ha una referència explícita a la vinyeta 33: “Feliç, tot el dia bada / i torra pa l’«alambrada»”; a “3. El camp de concentració de Bram”; “pals i filferros punxen i atrinxeren, / i sota el cel està en reclusió!”; i a “54. Imitació de l’epístola de Rubén Darío «A la señora Leopoldo Lugones»” (Grau, 2023): “Filferros i cornetes, camp de concentració! / Fúria reconcentrada, concentrats pensaments, / excèntrica conducta, concentrats aliments...”).

La manca de llibertat és tractada de manera directa (com a “29. El príncep de Gràcia” (Grau Casas, 2023): “Amb nosaltres només la balles magra; / de ballar amb la més lletja t’has cansat; (....) / no et mous en llibertat”), en comparació a la situació d’empresonats (“45. La visita de les monges” (*id.*): com a unes bèsties de parc zoològic”; “fa tres mesos que estem com en presó!”; o bé “54. Imitació de l’epístola de Rubén Darío «A la señora Leopoldo Lugones»” (*id.*): Argelers i Bram tenen flaires “de caserna i de presó”) o bé com a contrària a l’habitual (com a “En molts llocs d’aquest món”, Bartra, 2015): que el trencament mètric que es dona en l’últim vers és un sotrac per fer-nos adonar que el sarcasme del poema és que el poeta no està a la natura sinó que es troba privat d’humanitat i de llibertat. “En conclusió: “tenim dignitat d’homes esclaus!” (“21. 21 de gener de 1940”).

4.6.2. Intempèrie i condicions de vida (sorra, gana, fred, malalties...)

Tal com hem vist al marc teòric, les condicions en que vivien els refugiats eren terribles: exposats a la intempèrie de la sorra, a mercè del fred, afamats i amb una molt mala higiene que propagava malalties. Aquest és un dels aspectes clau que retrobem en totes les obres analitzades. Per exemple, Meléndez (2014) diu que “gana, fred i misèria són omnipresents en els seus relats [de Jaume Grau], i hom penetra així, immediatament, en l’univers implacable del camp”.

En primer lloc, a *L’auca del refugiat*, la intempèrie en què vivien els refugiats es retrata irònicament a la segona vinyeta (“Com que va pel mon mig mort / l’instal·len amb tot confort”), on “tot el confort” consisteix en una manta i un sot a la sorra, el que Vallès (1941) anomena “la jaça” i Grau (2023) “palla al racó” (“38. Muntanyes regalades”). A “Tercera elegia” (Bartra, 1968), l’arbre que protagonitza el poema és una mena de metàfora dels refugiats de l’exili, deshumanitzats i desposseïts de tot el que tenien (“entre milers d’homes” “fou despullat de les seves fulles”).

Semblantment, l’omnipresència de la sorra apareix tant a Bartra (1968) (“Mar tancada. Terra tancada. Entre veles i arbres, ningú no neix a la sorra”; “Crist de dos-cents mil braços, dolor nostre que ets a la sorra”) o a Grau (2023) als poemes “1. A la meva dona”, “2. La platja d’Argelers” (“Sorrals i més sorrals... Una muntanya / de sorra que alça i mou el vent del Sud. / Com grans de sorra, bufa el vent d’Espanya / milers i milers d’homes que han perdut”; “El cruixir de la sorra ben gebrada...”), al paisatge desolador de “3. El camp de concentració de Bram” i a “54. Imitació de l’epístola de Rubén Darío «A la señora Leopoldo Lugones»”.

En aquest sentit, la imatge de la “barraca” és també s’empra com a referència a la intempèrie: a “Cant de Nadal” (Vallès, 1941) es parla del “clos de la barraca”, a “7. Al Pere Mingod, infermer” Grau (2023) es plany perquè “les barraques són plenes de mullena” i a “4. Al comandant del camp” el paisatge és el dels “dominis de filferro, / per les barraques i pels barracons”. En aquest mateix sentit, quan Grau (2023) descriu el refugi de Montoliu (“44. El refugi d’intel·lectuals de Montoliu”) en parla tot negant “l’arquitectura de presó” (“3. El camp de concentració de Bram”) que hi havia trobat anteriorment: “No hi ha barraques. No tot és pas de fusta”.

Així mateix, les condicions climatològiques, sobretot el fred en els poemes d’hivern, tenen una presència cabdal: “com se sent la glaçada” (Vallès, 1941); “ens han privat d’encendre més fogueres / i hem baixat més avall dels quinze graus...” (“21. 21 de gener de 1940”, Grau (2023),

“aquesta nit ha fet un fred afros!” (*id.*), “som a l’hivern... el fred ens arraulia” (“53. Glossa (Nadal de 1941)”, Grau, 2023); “nos ahogamos de frío en la gran ola!” (“54. Imitació de l’epístola de Rubén Darío «A la señora Leopoldo Lugones»”, Grau, 2023) Sovint aquesta fredor va associada a la solitud: “Poc abric, poc menjar, poca alegria... / Ningú dels meus no tinc al meu costat! / Fa més fred quan no estàs en companyia. / Fins la tinta a prop meu s’ha glaçat!” (“21. 21 de gener de 1940”, Grau, 2023).

També, la gana i la set que patien apareix a totes les obres. En primer lloc, amb el to irònic que caracteritza *L’auca del refugi*: “Fa la vida d’ermità / amb pa i aigua i bacallà” (vinyeta 3) i “Si no li donen menjar / de paper, no es pot queixar” (vinyeta 21). Però també a Grau (2023): “fam físicament sentida, / no sols fam de justícia i llibertat” (“1. A la meva dona”). Igualment, referències a l’escassetat i homogeneïtat del menjar que els oferien com el pa en ínfimes quantitats (a les notes de l’autor que acompanyen el poema “2. La platja d’Argelers” Grau (2023) diu que els sis primers dies a Argelers només menjaren pa en quantitat insuficient: “la lluita a mort per un bocí de pa...” (*id.*), “i el pa escaldat tenim per nutrició” (“7. Al Pere Mingod, infermer”, Grau (2023)) o els plats de lleties (Bartra, 1968: “les galtes de les flors són una veritat oblidada fa mil plats de lleties”).

La propagació de malalties i infeccions era un dels temes a l’ordre del dia de tots els camps, cosa que queda reflectida a l’obra poètica de tots els autors. D’una banda Vallès (1941) parla de “plagues”, Bartra (1968) de la sarna i d’“aquesta pols supervivent, / en aquest aire febril i salobre”), i Grau (2023) de la febre “[que] et turmenta i et mata” (“2. La platja d’Argelers”) i dels “malalts que avui hi ha a la infermeria, / [que] els hi ha anat portant de dos en dos” (“21. 21 de gener de 1940”).

Finalment, el poema “Apocalipsi” està fornit d’imatges apocalíptiques i pessimistes que malgrat que no hi estigui directament relacionades, suggereixen les condicions de vida infernals dels camps.

Altrament, motius menys recurrents però igualment significatius en aquest sentit poden ser l’insomni de què parla Bartra a “Ciutat sense son” (“ningú no dorm”) o la presència incansable de “el vent [que] no bramula avui” (“Cant de Nadal”, Vallès, 1941), o que brama “sense braços” (“Ciutat sense son”, Bartra, 2015).

Més enllà de les condicions materials, la violència i la vigilància dels camps, també condicionaven l’estança dels refugiats: A *L’auca del refugi*, aquests temes queden il·lustrats a les vinyetes 8, 15, 31, 32, on apareix un “senegalès” i un guàrdia uniformat que no treuen

l'ull del damunt del protagonista. La imatge del senegalès es compartida amb Grau (2023) a “2. La platja d'Argelers” (“Rara visió se m’ha gravat a dins: / unes dents blanques de senegalesos / i potes de cavalls dels argelins”). Les autoritats dels camps són retratades per Grau (2023) (“4. Al comandant del camp”; “5. A un tinent de la Guàrdia Mòbil”; “6. A un gendarme”) en tres poemes en què en critica aspectes com la jerarquia i l'autoritat (“Tu ets del camp l'autoritat més alta / i de tots disset mil, l'home més alt. / Molts *poilus* no t'arriben a la galta, / t'iguals sols la bandera i el pal”; “Sempre estàs donant ordres incansable”; “De primers ens persegues i empipaves”; “O ens vigiles o ens fas de mainadera”) o el nepotisme (“Tinc categoria d'enxufat, / a la cuina me'n vaig a fer claqué / i tinc tractes amb l'oficialitat!”).

4.6.3. Gestió dels refugiats i mobilitat de camps

Com hem vist, la gestió de la frontera i la gran onada de refugiats per part de Dadalier i el govern francès va ser molt complicada. Això es reflecteix en algun dels poemes analitzats com per exemple “Tercera elegia” (Bartra, 1968): “el món havia / tancat els seus camins amb ordres d'un regne de gel i acer”; “era fàcil de promulgar les lleis de la innocència damunt la nostra pell sarnosa”. En aquest sentit, un dels elements que més és repeteix és la mobilitat forçada d'un camp a un altre: “Per què no pateixi gaire / l'envien a canviar d'aire” (Vinyeta 25 de *L'auca del refugiat*).

Al seu torn, Grau (2023) té una expectativa respecte la terra francesa, el “país amic” deguda a un gran record que en tenia d'un viatge, cosa que li és frustrada completament. Ell mateix en parla a les notes (“En comptes de “merci, monsieur!”, “allez, hop!”. En comptes de la inclinació dels cambrers, el gest sorrut i inquiet de gendarmes i guàrdies mòbils”) i a diversos poemes (“Terra amiga / que, si t'allotja no et comprèn del tot” (“1. A la meua dona”), “Aquesta França tant contradictòria, / pàtria de Fénelon i de Voltaire, / que ens ha tirat per terra la victòria / i que després les portes ens ha obert!”; “Trepitjo novament terra francesa: / no voltant per París, empresonat!” (“19. A la memòria del meu mestre germà Gaston, de Tolosa, de la Congregació de Germans Maristes, assassinat a Barcelona pel juliol de 1936”). En resum, “no he pogut venir! Què s'hi ha de fer! / És que hem esdevingut indesitjables / o bé les eres no diem prou bé!” (“40. A la meua cosina de França”).

4.6.4. Presència de la mort

A més de les malalties, que ja hem comentat, les condicions dels camps de concentració provoquen la mort a una gran part dels refugiats. Aquest ambient tètric on la mort és present i indefugible és reflectit pels autors en les seves composicions.

“Morts allà baix” (Bartra, 2015) és la primera elegia que intenta memorialitzar el record dels soldats morts (Sam Abrams, 2015): “Els recorden les formigues roges / que s’enfilen pels murs amb llargs fils d’uniforme”. Així mateix, “Ciutat sense son” també parla de la presència indefugible de la mort (“la nit es grata a les tombes”; “ocellaire de la mort, / tanca l’estor blanc del dia”) i la incertesa del destí (“¿quina serà, doncs, la sort / del nostre crit de paitida?”; “¿Quan trenarem la tenebra / amb els nostres ferris dits?”).

Més concretament, en el marc dels camps de concentració Bartra (1968) menciona els “morts lluminosos dansant sota l’aigua” i “la caiguda dels cossos” i Grau (2023) de “l’espectacle dels morts sense mortalla; / aquell infern que no ha descrit el Dant!” (“1. A la meva dona”), on fa una analogia amb l’infern de Dant.

En els poemes de Grau trobem bastant recurrentment el motiu de l’efemèride i del record als que ja no hi són. Per exemple a “13. El cementiri de Mont-real” (“Hi hem anat a fer un acte d’homenatge: / un minut de silenci per als morts! / (...) A un metre vint-i-cinc sota terra, / ja hi hem deixat dos-cents divuit companys!”) o a “14. A la memòria de Josep Arias Bringola, mort de tuberculosi a la seva barraca la nit del 10 de març de 1939”. En aquest últim poema, Grau (2023) utilitza el motiu de Jesús nascut a l’estable per fer un paral·lelisme amb les cruentes condicions en què viuen i, per tant, moren: “Tal com Jesús naixia a l’establia / perquè a Maria no acollí l’hostal, / tu t’has mort en la nostra companyia / perquè no hi ha més lloc a l’hospital!”; “Això no és un estable... prò hi ha palla / i cent homes hi estem com animals!”. Malgrat el to seriós que hauria de tenir, la ironia i la crítica típiques de Grau no s’escapen: “Veig l’enterro humil que et varen fer: / una fusta i un drap... i al cementiri”.

Finalment, Grau (2023) dedica un poema a “l’enterramorts” (“30. L’enterramorts”), que és el que s’erigeix príncep i rei per damunt dels altres dos personatges del “trio de la manguera”. És la vivificació de la constant presència de la mort i els morts: “Si has enterrat llurs víctimes passades, / ells ara enterren solament records!”.

4.6.5. Espiritualitat

La presència de la mort va molt lligada també a l’espiritualitat, la incertesa del més enllà. Bartra (1968 i 2015) i Grau (2023) en parlen abastament en el seus poemaris.

En primer lloc, Bartra (1968) parla del desencantament amb l’espiritualitat institucional: “el patriarca palúdic, les runes gòtiques i l’Anyell / no poden tornar-me la fe dels arcs, la caritat de

les / aigües, l'esperança dels solcs"; semblantment a "Apocalipsi" (Bartra, 2015) fa referència a "*Le Mec plus ultra*", un Déu que s'avorreix de la situació dramàtica d'Europa i el món.

Per la seva banda, Grau (2023) en parla a "15. A un pastor protestant"; "16. A una dama catòlica"; "17. Als amics quàquers"; "18. Llegint els Evangelis": amb aquests quatre poemes, Grau es planteja diferents punts de vista per veure com la religió i les creences poden esdevenir un consol per als refugiats. D'una banda, a "A un pastor protestant" l'autor es posa a les mans de la "propaganda" protestant perquè "has cregut que jo tinc sentiment". Però considera que és un engany: "de tu, de mi es borna certa gent!". No se sent reconfortat sinó resignat: "He fet ja la lectura que conforta, / i he tret de l'evangelí una lliçó; / el meu cos dolorit els mals suporta: / de sempre estoic; ara amb resignació!". Semblantment, "A una dama catòlica" s'acosta a la doctrina mística i arriba a la mateixa conclusió: "Sembla talment que el misticisme atregui / els desgraciats, els pobres i els malalts; / i que potser sols la dissort aplegui / generoses accions, pensaments alts!"; "Sols la mort o el dolor —que Déu m'empari— / sembla nodrir la nostra religió: / la religió és un ritu funerari / o un crit d'auxili i de protecció!". A continuació, "Als amics quàquers" també parla de l'intent dels membres de la Societat dels Amics de convèncer fidels: "Són comprensius, i ens dan a llegir obres / que no parlen tan sols de religió; / no és suficient fer caritat als pobres: / volen somriures, joia i emoció!". Aquesta doctrina va més enllà de la religió i ha aportat als refugiats una mena de tranquil·litat i esperança: "Ja ha fugit l'estretor que ens oprimia, / i com ocells podem volar ben alts!". Finalment, conclou que la lectura individual és la que l'acosta més a l'espiritualitat i als valors que reconeix com a seus: "No vull pompes, tresors, magnificència"; "no vull ésser abundant, prolix, llarg"; "Del fons del cor només vull dir les coses (...) no vull detalls que sols resulten noses"; "Que la paraula sigui un cor pensant!".

A "50. A la "Universitat" de Montoliu", Grau (2023) arriba a una conclusió semblant. Mitjançant la crítica a la doctrina que els imparteixen ("Meta-doctor, pancòsmic"; "activitats de manicomi") el jo poètic es decanta per una actitud de reflexió individual: "Jo prefereixo seure cada tarda / sota els arbres i a prop del rierol; / i, abandonant tota la vostra farda, / per a poder estar amb mi, restar tot sol!".

4.6.6. Esperança i optimisme

El to que domina a tota l'obra poètica no és el de desesperança —excepte en algun cas de Grau (2023), clarament irònic: "Un amic diu que l'esperança és verda / i un ase ja fa temps que se l'ha menjat!" ("20. A uns companys de barraca, que surten del camp per anar a treballar de

camperols”) — ans al contrari, l’esperança i l’ambició i l’anhel de sortir dels camps és un dels motius que retrobem en moltes de les obres.

En primer lloc, A *L’auca del refugiat*, s’explicita la confiança en una possible sortida a la vinyeta 34: “Per fi l’han emancipat / i en un Grup és controlat”. Així mateix, a “Ciutat sense son” (Bartra, 2015) els arbres tenen delit de fugir, fan esforços i s’enlairen caps al núvols; segons Vallès (1946) l’arbre representa “la fatal persistència d’un pacte entre ell i la terra” o “53. Glossa (Nadal de 1941)” (Grau, 2023) és un cant a l’esperança de l’arribada del bon temps i, metonímicament, de la fi de l’exili—i l’època fosca de la dictadura “Són molt llargues les nits prò vindrà el dia / en què es fondran les neus del Pirineu!”.

Els somnis o els records sovint s’associen a aquest delit d’esperança i il·lusió, per exemple a *L’auca del refugiat* (vinyeta 22: “D’esperança i d’il·lusió / sofreix una indigestió”) a “Un” (Bartra, 2015) o a “29. El príncep de Gràcia” (Grau, 2023) (“Et consola només l’aristocràcia / dels records de la teva joventut”).

4.6.7. Col·lectivitat, enyorança i catalanitat

A “Pavillon T1” (Bartra, 2015), els refugiats són “tots nosaltres, ramat que dorm d’esquena” que es consolen per la nostàlgia que “llepa els nostres peus bruts...”. La conceptualització dels refugiats com una col·lectivitat en la que hom forma part és una de les característiques clau de la literatura concentracionària, ja que és escrita des del testimoni individual amb la voluntat de donar veu al conjunt de refugiats que experimenten el mateix. En aquest sentit, Vallès (1941) parla d’una col·lectivitat superior que agermana tots els exiliats: “més gent nostrada, / que s’hi ha anat a arrecerar [mars enllà] / per fugir de l’esclavatge” i “la gent d’aquestes barraques”.

“Un” (Bartra, 2015) és un poema breu que representa la col·lectivitat a partir de l’individu, és a dir, el sentit universal de solidaritat amb els altres companys del camp (Sam Abrams, 2015), i on hi retrata la capacitat d’experimentar l’alteritat més elemental: “Com és fàcil ton rostre!”. Semblantment, alguns dels poemes de Grau (2023) donen la veu als companys a partir de l’alteritat: “D’aquest camp sents més gran la petitesa: / com el teu cor voldries esplaïar!”. Veiem com el poeta troba consol en aquesta col·lectivitat, en el fet de poder compartir i conversar: “Però a les tardes, ja amb els llums encesos, / té unes postes de sol com no n’hi ha: / en veu nasal parlem amb els francesos / i amb els pagesos en llenguadocià...” (“3. El camp de concentració de Bram”); “El nostre llit torna a semblâ un bressol: / parlant de violetes i Roses, / ell sembla anar trobant algun consol” (“52. A Violeta Rossinyol, filla de l’escriptor Ramon Rossinyol, que dorm al costat meu”).

Grau (2023) dedica una part important del poemari a parlar dels companys de camp i, de fet, els hi dirigeix uns quants poemes: “7. Al Pere Mingod, infermer”; “8. Al mutilat Salvador López”; “9. A Josep Savall, bancari”; “10. A Amadeu Savall, músic”; “11. A Pere Solà, que ha rebut a l’exili la nova del naixement del seu fill”; “12. A un refugiat geperut”; “27. Al pintor Francesc Oliva que feia caricatures”; “52. A Violeta Rossinyol, filla de l’escriptor Ramon Rossinyol, que dorm al costat meu”. Tots tenen un to propi de l’elogi excepte el dedicat al pintor Francesc Oliva (“Ets actor i escriptor i un tasta-olletes / (...) tot ho critiques i no alabes res”): “El motiu de l’hostilitat del pintor era l’enveja que em tenia pels elogis desmesurats que a vegades em feia el Dr. Ruiz” (Grau, 2023). Tanmateix, es podria entendre també com un elogia als artistes, als “inútils”, que dediquen la seva vida a fer més passable la vida dels altres, com fa també el propi autor. En tot cas, el que reflecteix tant aquest poema com tota la resta és la humanitat dels refugiats, els conflictes i la convivència.

Per la seva banda, Bartra (1968) fa aparèixer personatges com l’Amic, que no deixa de ser Pere Vives, amic i company de camp de l’autor, que també converteix en un dels protagonistes del *Crist de 200.000 braços*.

Molt en relació al nucli temàtic dels companys de camp, el poema “32. A quinze catalans arribats del camp d’Argelers i instal·lats a la meua barraca” (Grau, 2023) concep la pàtria catalana com a element cohesionador i de reconeixement de la identitat comuna: “Amics meus, nouvinguts, ja us esperava!”; “Enyorava una llengua forta i dura, / l’expressió i el posat d’homes ferrenys. / o t’empalaga sempre confitura, / o és càustic l’acudit dels madrilenys!”. El “nosaltres” aquest cop fa referència als catalanoparlants: “no parlem pas tan finolins, / però no fem aquest posat nyeu-nyeu; / no anem sempre amb dolçor de carquinyolis / i quan ens enfadem diem: «Grat sia a Déu!»”. Semblantment, a “45. La visita de les monges” Grau (2023) parla de l’emoció que traspua la llengua i la literatura pròpies, lligades a la col·lectivitat i identitat catalanes: “jo penso en “La sardana de les monges” / quan, amb joia infantil, ella se’n va”; “Una n’hi ha que amb veu emocionada / ens parla dolçament en català”; “D’això, si fos poeta, jo en faria / una altra estrofa per a “L’emigrant!””. Veiem que són clau els referents del tradicionalisme i la popularitat com la sardana, però també la importància que prenen autors com Verdaguer per al catalanisme.

Cal no oblidar que l’exili no deixa de ser un allunyament forçat de la pàtria; per tant, els refugiats són uns desarrelats (“Els meus ulls sense territori”, Bartra, 1968) que han hagut d’abandonar una “terra esclavitzada” (“Cant de Nadal”, Vallès, 1941), “sense rostre i sense

braços” (Bartra, 1968), una “casa / que la guerra ha bandejat / amb plom, amb foc i amb metralla!” (Vallès, 1941). Així, la terra catalana és la terra recordada (Vallès, 1941): “en la mar de l’exili la terra se m’allunya, / i sospiro enyorant la dolça Catalunya / (...) he passat la frontera, / foc i sant i dolor deixant al meu darrera!” (“54. Imitació de l’epístola de Rubén Darío «A la señora Leopoldo Lugones»”, Grau, 2023). Però l’enyor no només és cap a la terra sinó també per la gent que l’habita: “No puedo contemplar mi urbe «liberada», / (...) y siento —estoy muy solo— sin moverme de aquí, / ¡la falta de los míos y nostalgia de ti!” (*id.*).

Així, un altre dels motius recurrents del poemari de Grau (2023) són els poemes en enyorança i record a gent estimada com ara: “22. A la meva muller, el dia del seu natalici (23 de desembre de 1939)”; “23. Al meu filllet Jordi”; “24. A la meva filleta Montserrat”; “25. A la meva germana Montserrat”; “26. Al meu germà... el dia del sant de la meva cunyada”; “48. A les meves nebodes Núria Grau i Judith Grau, exalumnes de l’Escola Suïssa de Barcelona”; “54. Imitació de l’epístola de Rubén Darío «A la señora Leopoldo Lugones»”. Especialment als poemes dedicats als fills, però també en els altres, hi ha una idealització de la quotidianitat que enyora: “treball de casa”, “amb preguntes no em vens a atabalar”, “barallar-te amb ta germana”, “empaitar cap sargantana”, “recollir-me pedres de colors”, “demanar-me poesies”, “t’aprens a Maragall”, “rondinar quan fa mals dies”, “curar-te quan t’has fet un tall”, “saltar del llit cridant «bon dia»”, “no em vols fê un petó”, “fuges i t’amagues a un racó”, “surts a rebre i a tancar la porta”, “mà morta”, “ganes de jugar”, “jugo a dames”, “al jardí a collir flors”, “que sempre em comprava *el Patufet*”, “t’espantaves per mi”, “no em convides a menjar canelons”, etc. En els poemes “33. A Angelina, la meva muller”; “34. Per Nadal, cada ovella a son corral...”; “35. A la meva muller, la nit del 24 de desembre de 1939”; “36. A la meva muller, la nit del 25 de desembre de 1939” aquest to s’emfatitza a causa de l’època nadalenca com a motiu de recança (“Després de tres anyades de laïcisme, / avui sento enyorança del Nadal”, “Aquesta nit més que altres nits tinc fred; / no enyorem el confort, cosa exquisida, /ni voldríem millors sostre i paret! / (...) Voldria estar-me a casa... (...) / Voldria trobar-me —oh, lluita estrènua!— / ben a prop dels meus fills i al teu costat...”).

4.6.8. Literatura i memòria

Finalment, la metaliteratura és un tema constant i essencial en tota literatura, però especialment en la literatura concentracionària, com hem vist i com veurem en les obres analitzades.

L’escriptura es simbolitza en el cant del record a poemes com “Cant de Nadal” (Vallès, 1941), en què la presència de la llum permet fer volar el pensament “enllà / travessant plans i

muntanyes”, o a “Tercera elegia” (Bartra, 1968): “Una aranya fila dins el meu cor i el grill dels records / canta entre els meus cabells”.

Al seu torn, el cant també pot esdevenir himne des d’on representar la multitud. Per exemple, a Bartra (2015) “Ja s’encolta l’aire / de ma llarga espera / per a rebre l’himne / de ma sang alada...” (“Noia”) o a Vallès (1941) la poesia és “una veu vibrant esclata / que fa batre els cors, / els sentits de tots *aclara*”, “un cant viril i mascle (...) un cant que arboria els cors (...) un cant fet d’il·lusions; / de somnis i d’esperances”, que “fa estremir de goig”; i a Bartra (1968) la manera d’enderrocar el “mur fabril” que els oprimeix, símbol del moment històric que viu la pàtria, és mitjançant el cant: “a cops de pensaments marins, a cops de flautes verdes, a cops de vocals i bedoll”.

Bartra (1968) s’erigeix portaveu de la col·lectivitat i la voluntat de representa-la en el seu cant, partint de l’experiència comuna: “aquí em sento el camarada dels sols no nascuts, / i amb les meves mans escorxades i la meua llengua de cendra, / us invoco, oh rams de llums dures, tambors nocturns / del Pacte, boca aixafada de les fonts!”; “Voldria assotar la sorra amb serpents d’aigua, riure / amb els raucs de les granotes, confessar-me als violins.”; “Voldria poder donar una ànima al crit de l’home, / (...) cantar en els arxipèlags de nard de la innocència”.

Un altre dels símbols que enllaça amb la tradició literària universal és la imatge de la poesia com a elevació, com allò espiritual (“És el cant que cada nit / (...) resa com una oració tota la gent catalana”, Vallès, 1941), representada metonímicament en l’ocell —la gavina—, que és el símbol universal del poeta que portarà “eternitat i sedició”: “A la meua ànima entra un tumult de llances i ocells / (...) pura àguila de les meves llunyanies. (...) En veritat et dic que l’aliança entre el cel conegut i els meus ulls ha estat abolida per les fumeres dels bivacs... / (...) alces el vol des de la deu que tu mateixa has obert en el meu pit, oh au-verb! / I ja resplendeixes en la babilònia de l’aire amb el meu cor al bec, can a sol... / (...) Oh Zaratustra de la gavina!” (Bartra, 1968).

Paral·lelament, tant “Cant de Nadal” (Vallès, 1941) com “Un sol mot” (Vall, 1939) utilitzen el pretext de la festivitat de Nadal per tractar el tema de la posteritat de la poesia. Concretament, “Un sol mot” relaciona la poesia amb l’amor i amb la necessitat de transcendir amb l’anàfora “Una cançó et cantaria!”, que obre la quarteta que dona inici i fi al poema. Així mateix fa Grau (2023) en la setena i última part de “54. Imitació de l’epístola de Rubén Darío «A la senhora

Leopoldo Lugones»”, amb la reproducció idèntica dels versos de Darío: “Hay un ansia de tiempo de que mi pluma fluye (...) y guárdame lo que tú puedas del olvido!”.

Finalment, la tensió entre la impossibilitat de testimoniar i l'imperatiu moral de fer-ho esdevindrà motiu recurrent en totes les obres. Especialment a “Tercera elegia”, Bartra (1968) parla del bloqueig literari: “Voldria plorar però no ploro. / He perdut el riu que cantava dins el meu cor. No ploro”. El plany del poeta, per Vallès (1946) és “aquell angoixós sentir-se sol que s'acosta a la desesperació, quan tot se'ns fa estrany i el món sembla fet de ressons, quan el plor es queda a mitja gola i es desvetllen en nosaltres els records, com un únic recer”. Així mateix, Grau (2023) parla de les dificultats de la producció poètica simbòlicament a “21. 21 de gener de 1940”, en què “Fins la tinta a prop meu s'ha glaçat!”, és a dir, per les dificultats narratives que té descriure l'horror i la impossibilitat d'una poesia idealista en aquest context: “Absència de poesia. Fam. Fred. Realitat. / Vegetà en la misèria. Una vida animal” (“54. Imitació de l'epístola de Rubén Darío «A la señora Leopoldo Lugones»”).

D'altra banda, però, hi ha també la voluntat ferma de reprendre el cant, que Bartra (2015) relaciona amb la necessitat de la paraula: “ets veu esperant / la cançó”; “Ja sento / com s'esquerda el marbre / de la teva estàtua” (“Noia”). Al final de la “Tercera elegia” (Bartra, 1968) el poeta canvia d'actitud respecte el bloqueig anterior, ja que ha trobat la manera de testimoniar des de la col·lectivitat: “Parida a focs i a freds, oh Poesia!; surts de la cançó hermètica i entres al cant unànime (...). Amb el teu alè ablames la bellesa antiga i aixeques en la meva ànima una Salamina d'aurores!”.

Hem trobat significatiu de comentar la figura de l'intel·lectual que té Grau (2023) i de què en parla a diversos poemes. Principalment, a “31. Al poeta més gran del món” escriu una mena d'oda irònica a si mateix: “Passes els dies estirat a terra” (a causa del dolor reumàtic, però romantitzat en el tòpic *dolce fare niente*) i reprèn el motiu de la inutilitat dels intel·lectuals: “No fas serveis perquè ets malalt i murri / (...) de versos i cançons ets un popurri”; “Per a les coses útils no serveixes / o caus a terra o t'alces cap al cel” (per l'endocarditis que pateix, però romantitzant en la idea idealista del savi que ensopega mirant al cel)”. Aquest poema funciona metonímicament com un elogi també a la poesia i a la necessitat que en té en tant que poeta: “Només ets àgil quant t'arriben cartes / o bé quan t'anuncien els paquets: / de prosa i poesia tu t'afartes / i fas els versos com si fossin pets!”. Grau (2023) veu en l'escriptura un consol i una manera d'evadir-se: “la passió d'escriure se'ns emporta / des de que ens surt tota la llum del sol!” (“52. A Violeta Rossinyol, filla de l'escriptor Ramon Rossinyol, que dorm al costat

meu”); “Tot el cel blau de nou veurem un dia / i sentirem el cant del rossinyols... / tot sospirant i tot fent poesia, / em sembla que no estem tan i tan sols!” (*id.*); ““serà com una deslliurança... / Del meu pit s’alça un sospir pregon / que encara m’endolceixi l’enyorança” (“53. Glossa (Nadal de 1941)”).

5. CONCLUSIONS

La literatura de ficció dels camps de concentració francesos és la literatura concentracionària del context particular de la postguerra viscuda pels refugiats espanyols que s'exiliaren al sud de França i que es van veure retinguts als camps de concentració—provisionals primer i d'internament ben aviat.

En aquesta situació, molts autors proven de relatar les experiències viscudes de maneres molt diferents: la crítica s'ha enfocat en la producció memorialística a causa del valor d'aquests textos com a document històric, però l'objectiu d'aquest treball ha estat posar el punt de mira la literatura catalana de ficció per tal d'establir un panorama sobre els camps de concentració del sud de França i analitzar-ne les característiques pròpies i en consonància amb la literatura concentracionària de corrent europeu.

Per tal de contextualitzar la producció literària d'aquest període, hem fet una síntesi històrica del fenomen de la Retirada i dels camps de concentració del sud de França i una síntesi literària del concepte de literatura concentracionària prenent com a referència autors com Campillo (2006), Cate-Arries (2012), Rousset (2004) i Sánchez Zapatero (2010, 2011, 2019). En aquest primer estadi hem pogut copsar les dimensions de l'onada de refugiats que les fronteres franceses van haver d'acollir en un període molt concentrat de temps i les dificultats administratives i polítiques que això va produir: els exiliats espanyols, els *indésirables*, van ser rebuts d'una manera molt hostil pel govern d'Éduard Daladier i més de 275.000 van ser reclosos en tota classe de tancaments francesos sense cap mena de garantia i en unes condicions deplorables.

En l'elaboració de l'inventari d'obres de ficció hem trobat un seguit d'obstacles. En primer lloc, no hem constatat l'existència d'un corpus exhaustiu de literatura concentracionària catalana, per tant, hem hagut de partir d'inventaris com el de Sicot (2008) —sense criteri lingüístic—, de reculls bibliogràfics i de publicacions amb l'etiqueta de literatura de guerra o literatura d'exili o bé d'altres referències disperses. Així i tot, en alguns casos hem hagut delimitar el grau de ficcionalització del text a partir de la lectura del text pròpiament, ja que el criteri editorial era confús o la sinopsi no en parlava. Una vegada més, l'èmfasi és merament en el contingut, sense contemplar-ne la forma. L'anàlisi literària que hem dut a terme es fixa en els elements comuns dels poemes —que parteixen de la mateixa vivència—, però hi incorpora l'examen estètic (gènere, mètrica, figures retòriques, imatges, tractament del tema, estil i ambició intel·lectual). Quan n'hi ha, hem consultat també els estudis crítics sobre els

poemes (és el cas de Bartra, excepcional dins de l'inventari analitzat a causa de l'atenció que ha rebut per part de la crítica).

Així, el procés per destriar entre els gèneres de ficció i la literatura del jo va ser força costós, però molt útil per definir què entenem per literatura de ficció i quins criteris havia de seguir el nostre inventari. Entenem la ficció com una manera d'explicar allò viscut a partir del sedàs de la cura per la forma, la reconstrucció a partir d'uns personatges o d'un jo poètic que transcendeix la narració testimonial. Així, hem confeccionat un corpus que inclou onze novel·les, fragments de dues obres de narrativa breu i una selecció de seixanta-vuit poemes de cinc poemaris.

A causa de les limitacions d'aquest treball, tant de temps i extensió com de recursos, hem optat per fer una anàlisi crítica literària basada en el comentari de text només de les obres poètiques. Així, hem pogut constatar tendències del tractament de la ficció que porten a concloure que, malgrat algunes diferències de subgènere i ambició literària, sí que hi ha una unitat en la poesia dels camps de concentració el sud de França.

Els punts en comú rauen sobretot en els temes i motius tractats, així com la manera d'aproximar-s'hi: com hem vist a l'apartat d'anàlisi, la manca de llibertat, la crítica a les condicions de vida i a la gestió administrativo-política dels refugiats i la presència de la mort, són temes que reapareixen obra rere obra. Així mateix, també comparteixen el to nostàlgic alhora que esperançador i la voluntat de l'autor d'erigir-se portaveu de la col·lectivitat, entenent la literatura com el mitjà per transcendir, donar a conèixer i fer recordar.

Aquestes característiques del corpus es relacionen molt estretament amb la literatura concentracionària de tradició europea. En el marc teòric s'ha definit aquest corrent com un conjunt heterogeni de textos que sorgeixen de l'experiència extraliterària directa dels camps de concentració i de la necessitat dels autors de transmetre'n el testimoni, en tant que portaveus del dolor individual i col·lectiu que aporten la seva veu perquè es faci justícia amb el record de les víctimes, cosa que encaixa perfectament amb els textos analitzats. Hem constatat, així mateix, que les obres responen a la voluntat dels autors d'alliberar-se dels traumes viscuts i que revelen una gran capacitat d'abstracció de la realitat immediata alhora que donen compte de les peripècies viscudes per tal de convertir-se en memòria activa i mantenir el record i donar compte d'un moment històric que es tendeix a ignorar. En efecte, denuncien la inhumanitat i l'horror de les experiències viscudes i comparteixen els tòpics temàtics de la violència, la intolerància, la mort, les condicions de vida i la necessitat de supervivència, així com la reflexió

sobre com representar allò viscut, resultat de la tensió entre la impossibilitat de descriure l'horror i l'imperatiu moral de fer-ho, la obligació moral de la memòria i de deixar constància d'allò viscut. Per això, fan servir artificis i retoricismes molt semblants, de vegades.

Tanmateix, el nostre corpus també compta amb especificitats que sorgeixen del context particular en què s'inscriuen. La col·lectivitat a què s'apel·la en els textos analitzats no té la intenció d'evocar tota la humanitat, sinó que, rere al crítica fefaent a la postguerra i la gestió francocatalana de tot plegat, hi ha un intent de construcció d'una identitat col·lectiva molt estretament lligada a la catalanitat.

Pel que fa a les vies de continuació, una perspectiva de futur seria fer l'anàlisi de la resta del corpus, incloent-hi les obres de narrativa (novel·les i narrativa breu), que per les limitacions del treball n'hem hagut de prescindir, i establir-hi comparacions estilístiques, temàtiques i formals entre elles i entre les obres poètiques que hem tractat. Això permetria abordar la literatura concentracionària catalana des d'una perspectiva més àmplia per detectar-ne patrons i estratègies narratives comunes. Paral·lelament, també seria enriquidor posar en diàleg els textos de caire literari amb les obres més aviat memorialístiques, que hem inclòs i catalogat en l'inventari, cosa que revelaria tant diferències com punts de convergència en el tractament de la literaturització de la vivència concentracionària.

Una línia encara poc explorada és la de l'anàlisi dels textos amb perspectiva de gènere: les obres poètiques en què ens hem centrat només parlen de la dona en tant que objecte de record i seria interessant poder tractar la figura femenina, els rols que pren i, fins i tot, veure si les novel·les i memòries escrites per autores divergeixen d'alguna manera dels canons establerts. En aquest sentit, hem demanat una subvenció per poder dur a terme aquesta recerca i fer-ne públiques les dades en forma d'article.

Nogensmenys, aquest treball pot esdevenir un punt de partida valuós per a diferents línies de recerca en l'àmbit literari com la literatura de postguerra o la literatura del *lager*, així com en el camp més ampli de la memòria històrica. En aquest sentit, l'inventari que hem aportat pot esdevenir una categorització útil per afegir a diferents catàlegs editorials o bibliogràfics com ara el Memorial Democràtic i així visibilitzar la producció literària catalana dels camps de concentració francesos.

6. BIBLIOGRAFIA

- Alberca, M. (2007). *El pacto ambiguo: de la novela autobiográfica a la autoficción*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Aleu, J. (1939). Carta de Joan Aleu a Carles Pi i Sunyer (camp de Bram, 2 de juny de 1939). A *Epistolari de Carles Pi i Sunyer*. Barcelona: Arxiu de la Fundació Carles Pi i Sunyer.
- Alonso, M. (1998). Las actividades culturales en los campos de concentración. A M. Aznar Soler, *El exilio literario español de 1939* (pàg. 133-139). Sant Cugat del Vallès (Barcelona): GEXEL / Cop d'idees.
- Arañó Vega, L. (2021). *El camp d'Agde en el sistema concentracionari francès (1939-1940)*. Tesi doctoral: Universitat Autònoma de Barcelona.
- Arañó Vega, L., & Garcia Raffi, J. V. (2024). *Els Camps de concentració del sud de França, 1939: memòria entre sorra i filferrades*. El Papiol (Barcelona): Efadós.
- Artís Gener, A. (1975). *La diàspora republicana*. Barcelona: Euros.
- Bartra, A. (1939). Cartra d'Agustí Bartra a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 11 de juny de 1939). A *Epistolari de Carles Pi i Sunyer*. Barcelona: Arxiu de la Fundació Carles Pi i Sunyer.
- Bartra, A. (1968). *Ecce Homo*. Barcelona: Edicions 62.
- Campillo, M. (2006). *Memòria literària i ficció de l'univers concentracionari*. Barcelona: Fundació Carles Pi i Sunyer.
- Campillo, M. (2021). L'exili del 1939 en la literatura catalana. A À. Broch, L. Badia Pàmies, E. Cassany Cels, J. Domingo Clua, J. Castellanos Vila, & J. Marrugat Domènech, *Història de la literatura catalana* (Vol. 7 (Literatura contemporània (III). Del 1922 al 1959), pàg. 419-432). Barcelona: Enciclopèdia Catalana - Editorial Barcino - Ajuntament de Barcelona.
- Campillo, M., & Vilanova, F. (2007). Els camps: primera estació dels camins de l'exili. *L'Avenç: Revista d'història i cultura* (Nº 322), pàg. 18-19.
- Candelas de la Fuente, A. (1987). El mariscal Pétain, primer embajador de Francia ante el Gobierno de Burgos. *Cuadernos de Historia Moderna y Contemporánea*, Vol. 8, pàg. 235-48.

- Capdevila, M. (2007). El "camp dels catalans" d'Agde. *L'Avenç: revista d'història i cultura* (Nº 322), pàg. 20-27.
- Català, N. (2000). *De la resistencia y la deportación. 50 testimonios de mujeres españolas*. Barcelona: Península.
- Cate-Arries, F. (2012). *Culturas del exilio español entre las alambradas. Literatura y memoria de los campos de concentración en Francia, 1939-1945*. Barcelona: Anthropos.
- Chaussec, D. (2013). *Españoles durante la Segunda Guerra Mundial en Francia*. Treball de Final de Màster: Universidad de Cantabria – Université Paul Valéry Montpellier III. Recollit de <http://hdl.handle.net/10902/3908> [data de consulta: 11/06/2025]
- Cigaló, S. (2020). *L'auca*. Recollit de El Cigaló. Assortiment de costums, història i merda: <https://elcigalo.wixsite.com/elcigalo/post/l-auca> [data de consulta: 11/06/2025]
- Cros, P. (2001). *Saint-Cyprien de 1939 à 1945. Le village, le camp, la guerre*. Perpinyà: Ed. Trabucaire.
- Díaz Esculies, D. (1993). *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans, 1939-1945*. Barcelona: La Magrana.
- Dreizik, P. M. (2001). De la exclusión al exterminio. *Nuestra memoria* (Nº 18).
- García Raffi, J. V. (2016). La memoria catalana de los campos de concentración franceses. Apuntes para una síntesis. *Quaderns de filologia. Estudis literaris* (Nº 21), pàg. 83-100. doi:<https://doi.org/10.7203/qdfed.21.9336> [data de consulta: 11/06/2025]
- Grau Casas, J. (2023). *Home en ruïnes: Relats i poemes des dels camps de la vergonya*. Barcelona: Associació Catalana d'Esperanto / Kataluna Esperanto-Asocio.
- Gual, X. S. (2025). *Agustí Bartra 1908-1982*. Recollit de Associació d'escriptors en llengua catalana: <https://www.escriptors.cat/autors/bartraa/biografia> [data de consulta: 11/06/2025]
- Lopez Garcia, J. R. (1999). La poesía del exilio español y los campos de concentración. A M. Aznar Soelr, N. Dennis, & B. Sicot, *60 ans d'exil républicain: des écrivains espagnols entre mémoire et oubli, Exils et migrations ibériques* (Vol. 6, pàg. 95-112). Paris: Université de Paris-VII/CREIC.

- López García, J. R. (2021). Introducción. Memorias y legados: exilio republicano y campos de concentración. A J. R. López García, *Escrituras del exilio republicano de 1939 y los campos de concentración* (pàg. 11-35). Madrid: Iberoamericana Editorial Vervuert.
- López García, J.-R. (2021). *Escrituras Del Exilio Republicano de 1939 y Los Campos de Concentración* (Vol. 65). Madrid: Iberoamericana Editorial Vervuert.
- Luque Amo, Á. (2016). El diario personal en la literatura concentracionaria: testimonio y ficción. *Quaderns de Filologia: Estudis Literaris*(XXI), pàg. 119-134. doi:10.7203/qdfed.21.9338 [data de consulta: 11/06/2025]
- Meléndez, M.-H. (2014). Pròleg. A J. Grau Casas, *Ulysse dans la boue: journal*. Perpignan: Mare Nostrum.
- Montseny, F. (1977). *El Éxodo: pasión y muerte de los españoles en el exilio*. Barcelona: Galba.
- Muñoz-Mantas, E. (2023). Cristo de 200.000 brazos de Agustí Bartra: análisis del campo de refugiados de Argelès-sur-Mer desde una aproximación biopolítica. *Ímpetu* (Nº 10), pàg. 79-99.
- Murià, A. (1992). *L'obra de Bartra. Assaig d'una aproximació* . Barcelona: Pòrtic.
- Naharro Calderón, J. (1991). *El exilio de las Españas de 1939: '¿Adónde fue la canción?'*. Barcelona: Anthropos.
- Peschansnski, D. (2002). *Le France des camps. L'internement 1938-1946*. Paris: Gallimard.
- Phryné, P. (2007). Entre la por, el menyspreu i la solidaritat. *L'Avenç: revista d'història i cultura* (Nº 322), pàg. 28-34.
- Prat i Brunet, V. (2002). "França, 1939-1942", el quadern d'exili de l'autor . A L. Calderer, *Memòries de Vicenç Prat i Brunet (1902-1957): escriptor, intel·lectual i polític manresà* (pàg. 285-341). Manresa: Centre d'Estudis del Bages.
- Rousset, D. (2004). *El Universo concentracionario*. Barcelona: Anthropos.
- Rubio, J. (1977). *La emigración de la guerra civil de 1936-1939* (Vol. I). Madrid: Librería San Martín.
- Ruiz Funes, C., & Tuñon, E. (1982). *Palabra del Exilio*. (D. d. INAH, Ed.) México: UNAM-Librería.

- Sam Abrams, D. (2015). "Arrencar el cor de l'aigua". A A. Bartra, *L'arbre de foc* (pàg. 9-49). Martorell: Adesiara.
- Sánchez Zapatero, J. (2010). *Escribir el horror. Literatura y campos de concentración*. Barcelona: Montesinos.
- Sánchez Zapatero, J. (2011). La representación de la experiencia concentracionaria: un caso de literatura universal. *1616: Anuario de Literatura Comparada* (Nº 1), pàg. 325-337.
- Sánchez Zapatero, J. (2019). La literatura concentracionaria: universalidad, representación y memoria. *Vegueta. Anuario de la Facultad de Geografía e Historia* (Nº 19), pàg. 431-455.
- Semprún, J. (1995). *La escritura o la vida*. Barcelona: Círculo de Lectores.
- Serrano Blanquer, D. (2003). La literatura concentracionària europea: Joaquim Amat-Piniella. *Tesi doctoral*. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Serrano, S. (2005). *La última gesta. Los republicanos que vencieron a Hitler (1939-1945)*. Madrid: Aguilar.
- Sicot, B. (2008). Literatura española y campos franceses de internamiento. Corpus razonado (e inconcluso). *Cahiers de Civilisation Espagnole Contemporaine*, 3. Recollit de <http://journals.openedition.org/ccec/2473> [data de consulta: 11/06/2025]
- Simbor Roig, V. (2004). Les novel·les dels camps de concentració. *Caplletra. Revista Internacional de Filologia* (Nº 36), pàg. 217-246. Recollit de <https://raco.cat/index.php/Caplletra/article/view/282816>
<http://journals.openedition.org/ccec/2473>
- Simón Porolli, P. (2011). *Por los caminos de la palabra. Exilio republicano español y campos de concentración franceses una historia del testimonio*. Tesi doctoral: Universitat Autònoma de Barcelona.
- Simón Porolli, P. (2012). *La escritura de las alambradas. Exilio y memoria en los testimonios españoles sobre los campos de concentración franceses*. Vigo: Editorial Academia del Hispanismo.
- Solé, F., & Tuban, G. (2011). *Camps d'Argelers (1939-1942)*. Barcelona: Cossetània edicions-Teelevisió de Catalunya.

- Tarazón Valcárcel, B. (2020). «Das ist ein Lager!». Análisis crítico del relato de la víctima del campo de concentración y trabajo en obras autobiográficas y de ficción. Treball de Fi de Grau: Universitat de Barcelona.
- Torra, Q. (2009). *El Nadal que on vam tornar a casa. 1939, el primer Nadal d'exili*. Barcelona: Acontravent.
- Ugarte, M. (1989). *Shifting Ground. Spanish Civil War Exile Literature*. Durham and London: Duke University Press.
- Unión Nacional Española (antifranquista)*. (16 / Gener / 2024). Recollit de Wikipedia: [https://es.wikipedia.org/wiki/Uni%C3%B3n_Nacional_Espa%C3%B1ola_\(antifranquista\)](https://es.wikipedia.org/wiki/Uni%C3%B3n_Nacional_Espa%C3%B1ola_(antifranquista)) <http://journals.openedition.org/ccec/2473>
- Vallès, J. (1946). *Suite poética. La poesia d'Agustí Bartra*. Mèxic: "Artistes Catalans Contemporanis".
- Vallverdú, F. (1968). Pròleg. A A. Bartra, *Ecce homo* (pàg. 5-17). Barcelona: Edicions 62.
- Vela Aulsea, C. (2023). Pròleg. A J. Grau Casas, *Home en ruïnes: Relats i poemes des dels camps de la vergonya*. Barcelona: Associació Catalana d'Esperanto/Kataluna Esperanto-Asocio.
- Vidal, J. A. (2013). *Exiliados republicanos en Septfonds (1939)*. Madrid: Libros de la Catarata.
- Vilanova, F. (1998). *Des dels camps. Cartes de refugiats i internats al Migdia francès l'any 1939* (Vol. 3 (setembre)). Quaderns de l'Arxiu Pi i Sunyer.
- Vilanova, F. (2006). *Exiliats, proscrius, deportats: el primer exili dels republicans espanyols: dels camps francesos al llinar de la deportació* (1a ed.). Barcelona: Empúries.
- Virgilio, B. P. (1998). Los tres exilios del exilio. A M. Axnar Soler, *El exilio literario español de 1939: actas del Primer Congreso Internacional (Bellaterra, 27 de noviembre- 1 de diciembre de 1995)* (Vol. 2, pàg. 603-608). Sant Cugat del Vallès (Barcelona): GEXEL / Cop d'Idees.
- Vives i Clavé, P. (1972). *Cartes des dels camps de concentració*. Barcelona: Edicions 62.

7. ANNEX

6.1. Figures

Figura 1: Localització dels camps provisionals i els camps de concentració ubicats al sud de França entre el 1939 i el 1941 (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024).

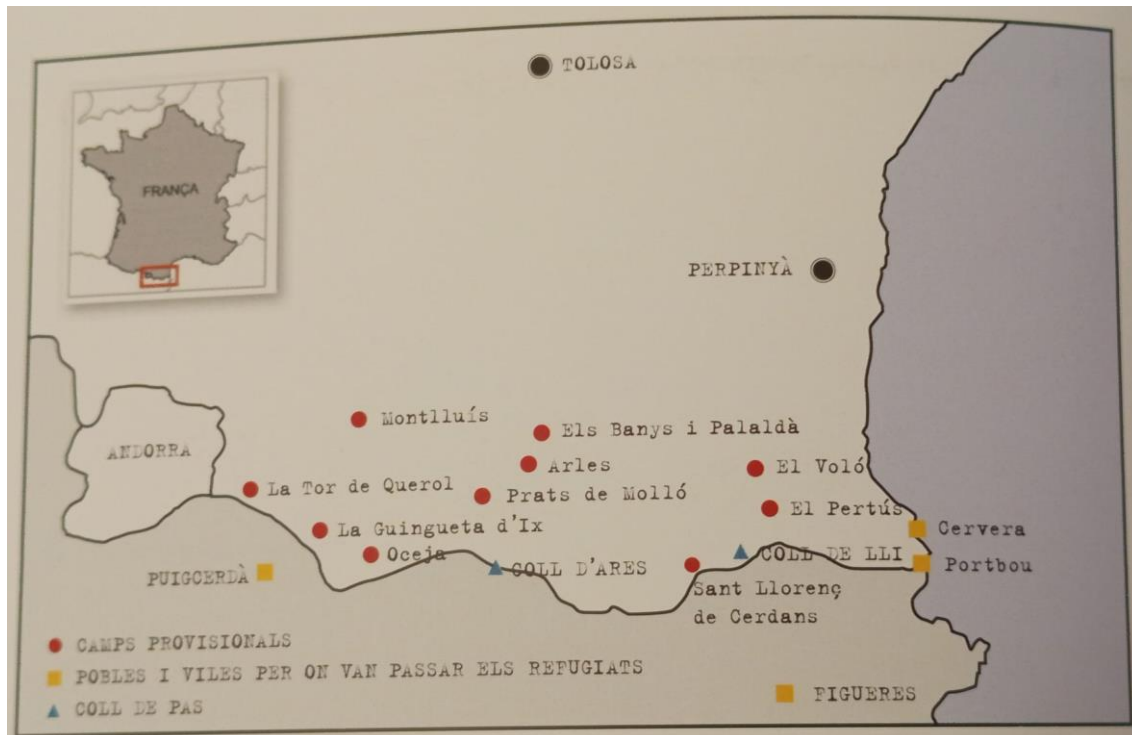

Figura 2:

Distribució inicial dels refugiats als camps de concentració del departament dels Pirineus Orientals (mitjan febrer 1939)		
<i>Camps de concentració</i>	<i>Nombre de refugiats</i>	% del total
Sant Cebrià	100.000	36
Argelers	80.000	29
Camps del Vallespir (Prats de Molló, Arles, Banys d'Arles, Sant Llorenç de Cerdans, etc.)	65.000	24
Camps de la Cerdanya (La Tour de Carol, Coceja, Montlluís, etc.)	30.000	11

(Vilanova, 2006)

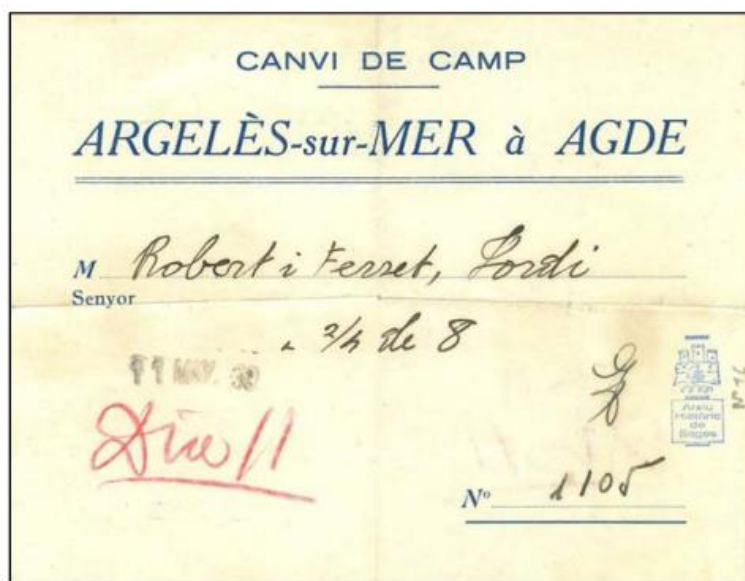
Figura 3:

Xifres generals dels internats als principals camps francesos (1939-1940)												
<i>Camps de concentració</i>	<i>Mitjans febrer 1939</i> (Rubio, 1977)	<i>Març 1939</i> (Díaz Esculies, 1993)	<i>Abril 1939</i> (Peschansnski, 2002)	<i>Maig 1939</i> (Díaz Esculies, 1993)	<i>Juny 1939</i> (Díaz Esculies, 1993)	<i>15-30 juny 1939</i> (Rubio, 1977)	<i>Juliol 1939</i> (Díaz Esculies, 1993)	<i>Agost 1939</i> (Díaz Esculies, 1993)	<i>Octubre 1939</i> (Díaz Esculies, 1993)	<i>Desembre 1939</i> (Rubio, 1977)	<i>Novembre 1949</i> (Rubio, 1977)	<i>Març 1941</i> (Díaz Esculies, 1993)
Sant Cebrià	100.000					16.000	15.000		6.300	16.000		
Argelers	80.000				14.000	5.000				14.000-19.000		8.000
Barcarès		16.000-20.000			50.000	55.000	60.000					
Camps del Vallespir (Prats de Molló, Arles, Banys d'Arles, Sant Llorenç de Cerdans, etc.)	65.000											
Camps de la Cerdanya (La Tor de Querol, la	30.000											

Guingueta, Osseja, etc)												
Gurs			15.000	18.985		19.100	26.000				695	
Setfontes						15.600	15.000	12.000				
Agde				24.500		25.000				800		
Bram				17.000		13.332						
Vernet d'Arieja		10.200				14.640		14.000	4.500		722	
Hospitals i altres centres						4.260					210	
Cotlliure				358								
Masèras		4.989		2.000 Clausurat								

(Vilanova, 2006)

Figura 4:

“Autorització de Jordi Robert i Ferret, intern al maig de 1939 al camp d’Argelers, emesa per les autoritats catalanes encarregades de constituir les expedicions als camps d’Agde (camp d’Argelers, 11 de maig de 1939; AMS-Fons Jordi Robert)” (Arañó Vega L. , 2021)

6.2. *Aprofundiment: els camps d'Argelers, Sant Cebrià, El Barcarès, Bram, Setfons, Agde, Vernet d'Arieja i castell de Cotlliure al detall*

6.2.1. Argelers

El primer d'aquests camp a construir-se és a Argelers el 5 de febrer de 1939, que acull 80.000 refugiats espanyols i brigadistes internacionals (Chaussec, 2013). Al juny hi ha 14.000 interns fins que al juliol es buida perquè passen al camp del Barcarès. A l'octubre es reobre amb 14.000 homes, 2.500 dones i 2.500 nens (Vilanova, 2006) i finalment, torna a funcionar el juny de 1940 arran de l'ocupació alemanya de França, convertint-se en un camp de concentració per a jueus, gitanos i altres col·lectius (Muñoz-Mantas, 2023)

El camp d'Argelers s'ubicava a la platja, en un terreny pantanós vora el mar (Simón Porolli, 2011) i consistia en un espai improvisat de 50 hectàrees tancat per reixes de ferro de dos quilòmetres i mig de llarg per un i mig d'ample (Muñoz-Mantas, 2023), sense aigua potable encara, sense latrines ni barracons.

Vicenç Prat i Brunet, en el seu dietari en descrigué la seva visió en arribar. Es tracta d'un fragment de les seves *Memòries* editades per Lluís Calderer, obra que s'inclou en el corpus, en l'apartat de "memòries":

«—Bé, però on és el Camp?

—El Camp? Es això el Camp.

La platja neta i pelada, fosc negre i, més al lluny, uns petits focs. Glaç damunt la sorra, cap barraca ni cobert. Res; només ombres i ombres de gent que van d'ací d'allà.» (Prat i Brunet, 2002)

En un principi, la falta d'infraestructura i material fa que els interns haguessin de dormir al ras, excavant forats a la sorra i recobrint-los amb mantes i branques per protegir-se del fred, la humitat i els vents hivernals (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024). Cap al maig, les autoritats ordenen construir trenta barraques de fusta, pensades per a acollir-hi fins a vint refugiats cadascuna, una mesura més aviat simbòlica perquè el camp ja comptava amb més de 77.000 interns. La construcció de barracons anava a càrrec dels mateixos concentrats (Chaussec, 2013). Chaussec (2013) diu que l'única organització eficaç és la del dispositiu militar, que comptava amb set escamots de guàrdies mòbils i dos companyies de tiradors senegaleses.

El camp estava fraccionat en rectangles d'una hectàrea i es dividia en dos sectors: un per a civils, organitzat en centúries, i l'altre per a militars, d'acord amb les armes i la jerarquia. Hi havia un sector destinat a l'assistència dels ferits, però el dispositiu mèdic era ineficaç pels més de 640 ferits que hi havia: un metge i cinc infermeres i una falta molt gran de material sanitari i medicines (Simón Porolli, 2011; Chaussec, 2013). A més, sumat amb la falta d'aigua potable, aguditzava la poca higiene del camp, que era la font d'epidèmies com la de disenteria. Simón Porolli (2011) parla de l'"arenitis", uns estats d'abatiment i depressió provocats per la reclusió i la incertesa. La gana i la falta d'aliments era un constant. Els interns només s'alimentaven amb un tros de pa per persona, alguna sopa diluïda i una mica de cafè descolorit (Simón Porolli, 2011).

6.2.2. Sant Cebrià

Paral·lelament al camp d'Argelers, el 7 de febrer de 1939 el govern obre el camp de Sant Cebrià, a alguns quilòmetres d'Argelers. També vora del mar i rodejat d'aiguamolls sense cap mena de construccions ni serveis sanitaris (només un metge i un ajudat) ni higiene ni aigua potable, s'estén 1.500 metres de llarg per 1.000 d'ample. Aquesta gran platja acull ja 80.400 refugiats al març en unes condicions deplorables (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024). A l'octubre es comptabilitzen 6.300 interns (Cros, 2001) i al desembre es tanca el camp de les dones i són traslladades a Argelers, separant famílies (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024).

A principis de febrer, dos-cents voluntaris republicans construeixen barracons, pagats amb una ració extra de "ranxo" i amb una mínima llibertat de moviment. També s'encarreguen de les cuines, les infermeries, les latrines i un locutori per a visites, entre d'altres.

A finals de febrer hi ha una epidèmia de tifus que, sumada al fred i la humitat, afecta a 1.050 reclusos i acaba amb la vida de 190 (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024).

6.2.3. El Barcarès

El camp del Barcarès, alçat el 9 de febrer de 1939, es construeix en unes quatre setmanes a l'esplanada sorrenca anomenada "Lido" a 15 quilòmetres de Sant Cebrià. La previsió era acollir 31.500 refugiats, i n'acaben sent 80.000 (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024).

Igual que els altres dos, consisteix en un seguit de tendes i barraques, sense higiene i unes pèssimes condicions d'alimentació i propagació de malalties i infeccions. S'estructura amb divuit illots amb barraques, serveis d'infermeria i cuina, safareigs, latrines, aixetes d'aigua potable, locutori i biblioteca, esdevé el "camp modèlic".

Dins del camp del Barcarès hi trobem el camp “de Franco”, dedicat a allotjar temporalment aquells refugiats que volien retornar a Espanya, i el camp de “les mexicans” on s’hi trobaven aquells que tenien la documentació i mitjans necessaris per poder sortir de França i viatjar a un dels països que s’havien mostrat disposats a donar acollida als refugiats espanyols (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024).

6.2.4. Bram

Inaugurat el 18 de febrer al departament d’Aude, al camp de Bram s’hi destina gent gran, intel·lectuals i funcionaris per descongestionar els camps d’Argelers i Sant Cebrià (Simón Porolli, 2011).

Es dividia en quinze sectors, de deu a quinze barraques cadascun, amb una capacitat per a cent homes. Al maig, però, ja hi allotjava 17.000 interns (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024).

Tenia unes condicions de salubritat pèssimes i comptava amb una infermeria amb 36 llits i un dentista. Es diu que era un dels camps d’una duresa més extrema, ja que les baralles, les pallisses i els maltractaments eren continus i una trentena de refugiats va morir cada setmana durant el primer mes. A més, al maig hi ha un brot de tifus amb 29 casos i 9 morts, i una epidèmia de tuberculosi que afecta a un centenar del total de concentrats (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024).

El camp de Bram destaca pel gran nombre de mestres catalans que s’hi allotjaven, com Joan Aleu:

«Aquí, amic Pi i Sunyer, ens trobem refugiats uns quants mestres catalans, els qual davant el caràcter obertament centralista i anticatalà dels nostres companys de professió castellans, hem constituït un grup català de professionals de l’ensenyança per tal de mantenir en tot moment la dignitat de Catalunya allí on ens trobem. [...] Una de les coses de màxim interès per a nosaltres és la de poder-nos alliberar prompte d’aquest Camp al qual tots anem morint poc a poc.» (Aleu, 1939)

6.2.5. Setfons

També anomenat “el de Judes”, el camp de Setfontes té una capacitat per a 15.000 interns i rep els refugiats enviats dels camps de Cerdanya, Vallespir i Vernet. Intenten que estigui destinat a personal especialitzat en indústria i agricultura (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024).

Semblantment a altres camps, hi ha un alt nombre de malalts a causa que els refugiats dormien al ras, amb baixes temperatures i humitats. Al març té lloc una epidèmia de febre tifoide que afecta a 112 interns i acaba amb 30 morts (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024). Des de la prefectura arriben ajuts econòmics per millorar el sanejament i la higiene per controlar i eradicar l'epidèmia, i fins i tot es construeix un generador elèctric i diferents espais de capacitació professional (barberia, barraca per mutilats, locutori, oficina de policia i coronel).

6.2.6. Gurs

Per descongestionar els camps de les platges dels Rosselló, l'estat francès inaugura el camp de Gurs a principis d'abril de 1939 (Chaussec, 2013). Amb vuitanta hectàrees, tenia capacitat per acollir 18.500 refugiats, que es distingeixen en tres categories: els bascos, els aviadors i els antics membres de les Brigades Internacionals (Simón Porolli, 2011; Peschansnski, 2002).

Les condicions són millors que als altres camps, ja que tots els refugiats poden dormir en barraques de fusta, els denominats "isletes", disposats de manera contínua als dos costats d'una pista, de 114 metres quadrats i per a un màxim de 60 persones (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024). Ara bé, l'alimentació escassa, la humitat, el fang, la gana i els polls, les puces i rates, són igual que a la resta de zones (Chaussec, 2013). El govern basc ajuda econòmicament en l'alimentació, el material sanitari, la roba de vestir, el calçat i els matalassos.

Al maig ja s'hi comptabilitzen 18.985 interns, i al juliol, 26.000 (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024).

6.2.7. Agde (el "camp dels catalans")

Els refugiats espanyols es reparteixen equitativament per tot el sistema concentracionari del sud de França, excepte pel camp de Gurs, dedicat als bascos, i el camp d'Agde, el "camp dels catalans". Semblantment al camp de Gurs, es construeix al febrer de 1939 per descongestionar les platges del Rosselló.

Aquest camp és l'exemple del triomf de la política republicana catalanista a l'exili en l'organització pràctica de la vida i l'ajuda dels refugiats, al marge de les directrius espanyoles (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024): s'hi genera un sentiment de pertinença al col·lectiu català a l'exili i s'hi consideren privilegiats, ja que acompanyats dels seus companys, la reclusió era més suportable. Hi trobem noms com el doctor Rafel Trueta, Pere Vives, Roc Boronat o Agustí Bartra, entre d'altres.

«En realitat aquest camp és una petita Catalunya fora de Catalunya. Es té escassament el sentiment d'ésser-ne fora, ja que tots els contactes amb els francesos són ben rars i la vida diària es produeix normalment dins d'un clima catalaníssim.» (Bartra, Cartra d'Agustí Bartra a Carles Pi i Sunyer (camp d'Agde, 11 de juny de 1939), 1939)

És un camp d'una gran vitalitat cultural, social, esportiva i musical amb orquestra, colla castellera, grups de teatre, de lectura, equips de futbol, de rugbi, de bàsquet, de boxa i d'atletisme, curses de cros i atletisme, cursos de francès i català, historia i geografia de Catalunya, entre d'altres.

6.2.8. Vernet d'Arieja i castell de Cotlliure

Aquestes dues localitzacions funcionen com a presons, llocs de càstig i d'extrema duresa i repressió. S'hi destinaven els estrangers “indesitjables” sospitosos de ser un perill per a l'ordre públic francès (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024).

En primer lloc, Vernet d'Arieja obre el 3 de març de 1939 amb 10.200 refugiats que procedien de Guingueta d'Ix, Tor de Querol i castell de Montlluís, tot i que ja havia funcionat durant la primera Guerra Mundial per a internar-hi presoners de guerra alemanys (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024). A l'abril ja s'hi comptabilitzen 15.000 interns. Més endavant, durant el règim de Vichy serviria de camp de deportació per a jueus (López García J. R., 2021)

El castell de Cotlliure és un antic castell dels templers del segle XII on s'hi va viure el règim del terror, de la violència i el tracte inhumà. Primer van ser 348 republicans i membres de les Brigades Internacionals que els envien d'altres camps per haver estat descoberts confeccionant llistes il·legals al marge de les autoritzades per emigrar a Amèrica, furt a les cantines dels camps, intents de fuga, crítica al racionament, desobeir les autoritats franceses, premsa prohibida, etc. (Arañó Vega & Garcia Raffi, 2024).

6.3. Inventari extens

autor	obra	publicació	llengua	gènere	ficció	comentari
Anònim	<i>El desembre congelat</i>	El Nadal que no vam tornar a casa. 1939, el primer Nadal a l'exili. Edició a cura de Quim Torra	CATALÀ	NARRACIÓ BREU	FICCIÓ	<i>L'illot de l'art</i> , número 2, 25 desembre 1939
Carbó	<i>Angles de ruta i de llum</i>	El Nadal que no vam tornar a casa. 1939, el primer Nadal a l'exili. Edició a cura de Quim Torra	CATALÀ	NARRACIÓ BREU	FICCIÓ	<i>L'illot de l'art</i> , número 2, 25 desembre 1939
F.P.	<i>A manera de conte</i>	El Nadal que no vam tornar a casa. 1939, el primer Nadal a l'exili. Edició a cura de Quim Torra	CATALÀ	NARRACIÓ BREU	FICCIÓ	<i>L'illot de l'art</i> , número 2, 25 desembre 1939
S.C.	<i>La cadira buida</i>	El Nadal que no vam tornar a casa. 1939, el primer Nadal a	CATALÀ	NARRACIÓ BREU	FICCIÓ	<i>L'illot de l'art</i> , número 2, 25 desembre 1939

		l'exili. Edició a cura de Quim Torra				
Sánchez Boxa, G.	<i>Pregària de Nadal</i>	El Nadal que no vam tornar a casa. 1939, el primer Nadal a l'exili. Edició a cura de Quim Torra	CATALÀ	NARRACIÓ BREU	FICCIÓ	<i>L'illot de l'art</i> , número 2, 25 desembre 1939
Artís, Víctor	<i>L'Aigua del riu Guairé no és bona per a beure : històries d'expatriats</i>	Barcelona: Pòrtic, 1973	CATALÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	
Bartra, Agustí	<i>Crist de 200.000 braços</i>	Barcelona: Proa, 1974	CATALÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	
Bartra, Agustí	<i>Xabola</i>	México: Biblioteca catalana, 1943	CATALÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	
Benguerel, Xavier	<i>Els fugitius (1956)</i>		CATALÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	
Benguerel, Xavier	<i>Els vençuts</i>	Barcelona: Alfaguara, 1969	CATALÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	
Cid i Mulet, Joan	<i>Destins (1947)</i>	México: Atlántida, 1947	CATALÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	

Juvé, Teresa	<i>L'aiguamort a la ciutat</i>	El Prat de Llobregat: Rúbrica, 2004	CATALÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	
Mora, Víctor	<i>Els plàtans de Barcelona</i>	Barcelona: Laia 1972 (1a ed., íntegra: 1976)	CATALÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	basat en experiència d'Artur Martí; Bram
Murià, Anna	<i>Aquest serà el principi</i>	Barcelona: La Sal, 1986	CATALÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	FRAGMENTS
Planes, Ferran	<i>El desgavell</i>	Barcelona: Selecta, 1969	CATALÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	novel·la o crònica personal de l'exili, la República i la Guerra. Civil Camp de Saint-Cyprien, la seva estada a la tardor de 1939
Riera Llorca, Vicenç	<i>Amb permís de l'enterraments</i>	Barcelona: Edicions 62, 1970	CATALÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	camp de concentració a París
Rubió i Tudurí, Nicolau Maria	<i>No ho sap ningú</i>	Barcelona: Club Editor, 1961	CATALÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	basat en experiència Pere Martí; Argelers
Torres, Estanislau	<i>Els ulls i la cendra</i>	Barcelona: Edicions 62, 1966	CATALÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	obra d'imaginació

Valldeperes, Manuel	<i>Ombres entre tenebres</i>	Buenos Aires: Edicions de la Revista Catalunya, 1941	CATALÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	
Bartra, Agustí	<i>L'arbre de foc</i>	Barcelona: Adesiara, 2015	CATALÀ	POESIA	FICCIÓ	
Bartra, Agustí	<i>Tercera elegia</i>	BARTRA, Agustí, <i>Ecce Homo</i> , dins, <i>Obra Completa, I</i> . Barcelona: Edicions 62, 1985, pàg. 460-461.	CATALÀ	POESIA	FICCIÓ	Refactura del <i>Poema de l'home</i>
E. Vall	<i>Un sol mot</i>	El Nadal que no vam tornar a casa. 1939, el primer Nadal a l'exili. Edició a cura de Quim Torra	CATALÀ	POESIA	FICCIÓ	<i>L'illot de l'art</i> , número 2, 25 desembre 1939
Grau, Jaume	<i>Ulisses en el fang: los manuscritos de los campos</i>	<i>Home en ruïnes: Relats i poemes dels camps de la vergonya.</i>	CATALÀ	POESIA	FICCIÓ	

	<i>franceses: 1939-1944</i>	Barcelona: Associació Catalana d'Esperanto / Kataluna Esperanto- Asocio, 2023				
Unión Nacional Española en las Ediciones XI Brigada de Toulouse	<i>L'auca del refugiat (1944)</i>	https://museuvirtual.ub.edu/objecte/29pr/ [data de consulta: 11/06/2025]	CATALÀ	POESIA	FICCIÓ	comentada a López 2021
Vallès, Jordi	<i>Cant de Nadal</i>	El Nadal que no vam tornar a casa. 1939, el primer Nadal a l'exili. Edició a cura de Quim Torra	CATALÀ	POESIA	FICCIÓ	<i>Catalunya, Revista d'Informació i Expansió Catalana</i> , Buenos Aires, gener de 1941
Campillo i Vilanvova (ed.)	<i>La cultura catalana en el primer exili, 1939-1940. Cartes d'escriptors,</i>	Barcelona: Fundació Carles Pi i Sunyer, 2000	CATALÀ	CORRESPONDÈNCIES	NO- FICCIÓ	

	<i>intel·lectuals i científics.</i>					
Obiols, Armand	<i>Cartes a Mercè Rodoreda</i>	Saludes, Anna Maria (ed). Sabadell: Fundació La Mirada, 2010	CATALÀ	CORRESPONDÈNCIES	NO-FICCIO	
Prat, Vicenç / Martí i Farreras, Ramon	<i>Cartes inèdites de Vicenç Prat a Ramon Martí Farreras, des de l'exili</i>	https://www.memoria.cat/exili-vicenc-prat/cartes-inedites-de-vicenc-prat-a-ramon-marti-farreras-des-de-lexili/# [data de consulta: 11/06/2025]	CATALÀ	CORRESPONDÈNCIES	NO-FICCIO	
Vilalta, Josep	<i>Una Veu de l'exili : les cartes del mestre Josep Vilalta (febrer 1939 - abril 1941) : des dels camps de concentració de Sant</i>	Girona: La Guerilla Comunicacional, Museu Memorial de l'Exili, Universitat de Girona, 2019	CATALÀ	CORRESPONDÈNCIES	NO-FICCIO	

	<i>Cebrià i Gurs i dels camps de treball de Sant Médard, Fourtou i Moux</i>					
Vilanova i Vila-Abadal, Francesc	<i>Des dels camps. Cartes de refugiats i internats al Migdia francès l'any 1939</i>	Quaderns de l'Arxiu Pi i Sunyer 3 (setembre), 1998	CATALÀ	CORRESPONDÈNCIES	NO-FICCIO	
Vives i Clavé, Pere	<i>Cartes des dels camps de concentració</i>	Barcelona: Edicions 62, 1972	CATALÀ	CORRESPONDÈNCIES	NO-FICCIO	
Belart i Benseny, Pere	<i>Diari d'un soldat, 1937-1939</i>	Tremp: Garsineu, 2004	CATALÀ	DIETARI	NO-FICCIO	
Bladé, Artur	<i>L'exiliada. Dietari a l'exili (1939-1941)</i>	Barcelona: Pòrtic, 1976.	CATALÀ	DIETARI	NO-FICCIO	
D'Almenara, Roc	<i>Diari d'un refugiat català</i>	México: Biblioteca Catalana, 1943	CATALÀ	DIETARI	NO-FICCIO	
del Castillo, Isabel	<i>El incendio. Ideas y recuerdos (1954)</i>	Buenos Aires: Editorial Américalee, 1954	CASTELLÀ	DIETARI	NO-FICCIO	

Fillol, Vicente	<i>Los perdedores. Memorias de un refugiado español</i>	Madrid: Gaceta Ilustrada, 1973	CASTELLÀ	DIETARI	NO- FICCIÓ	
García Gerpe, Manuel	<i>Alambradas: mis nueve meses por los campos de concentración de Francia</i>	Buenos Aires: Editorial Celta, 1941	CASTELLÀ	DIETARI	NO- FICCIÓ	
Grau, Jaume	<i>Homes en ruïnes</i>	<i>Home en ruïnes: Relats i poemes des dels camps de la vergonya.</i> Barcelona: Associació Catalana d'Esperanto / Kataluna Esperanto- Asocio, 2023	CATALÀ	DIETARI	NO- FICCIÓ	
Grau, Jaume	<i>Fulls de calendari</i>	<i>Home en ruïnes: Relats i poemes des dels camps de la vergonya.</i>	CATALÀ	DIETARI	NO- FICCIÓ	

		Barcelona: Associació Catalana d'Esperanto / Kataluna Esperanto- Asocio, 2023				
Kent, Victoria	<i>Quatre ans à Paris</i>	Paris: Le Livre du Jour, 1947	CASTELLÀ	DIETARI	NO- FICCIO	
Montseny, Federica	<i>Mis primeros cuarenta años (1987)</i>	Barcelona: Plaza y Janés, 1987	CASTELLÀ	DIETARI	NO- FICCIO	
Moral i Querol, Ramón	<i>Diari d'un exiliat. Fets viscuts (1939- 1945)</i>	Barcelona: Publicacions de l'Abadía de Montserrat, 1979	CATALÀ	DIETARI	NO- FICCIO	
Prat, Vicenç	<i>França 1939-1942. Quadern d'exili de Vicenç Prat</i>	https://www.memoria.cat/exili-vicenc-prat/franca-1939-1942-quadern-dexili-de-vicenc-prat/ [data de consulta: 11/06/2025]	CATALÀ	DIETARI	NO- FICCIO	

Rubió i Cabeceran, Josep	<i>Camp definitiu. Diari d'un exiliat al Barcarès</i>	Valls: Cossetània, 2010	CATALÀ	DIETARI	NO-FICCIO	
Torres, Víctor	<i>Dietaris de l'exili. Al camp de Satn Cebrià i a París amb els presidents Irla i Tarradellas</i>	Lleida: Pagès Editors, 2014	CATALÀ	DIETARI	NO-FICCIO	
Xuriguera, Joan Baptista	<i>Diari del primer any d'exili a França</i>	Barcelona: 7 1/2, 1981	CATALÀ	DIETARI	NO-FICCIO	
Centelles, Agustí	<i>La maleta del fotògraf.</i>	Barcelona: Destino, 2009	CATALÀ	FOTOGRAFIES	NO-FICCIO	
Centelles, Agustí	<i>Diari d'un fotògraf. Bram, 1939.</i>	Barcelona: Destino, 2009	CATALÀ	FOTOGRAFIES	NO-FICCIO	
Artís-Gener, Avel·lí	<i>La diàspora republicana</i>	<i>Obres Completes</i> , vol V. Narrativa testimonial, 1, Barcelona, Pòrtic, 1994.	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO-FICCIO	
Artís-Gener, Avel·lí	<i>Viure i veure.</i>	Barcelona: Editorial Pòrtic, 1991	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO-FICCIO	

Bell·lloch i Bell·lloch, Maria	<i>Records de la meua infància</i>	Barcelona: Viena, 2000	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Beltran, Salvador	<i>Cròniques d'un soldat</i>	Almansa: El Toll, 2010	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Bertrana, Aurora	<i>Memòries del 1935 fins al retorn a Catalunya</i>	Barcelona: Pòrtic, 1975	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	Memòries d'una escriptora que va passar la postguerra a Suïssa des d'on va fer diversos viatges als camps francesos per ajudar refugiats catalans. En dos capítols (“El camp de concentració de Saint- Cyprien” i “El Barcarès i el Vernet” p. 259-282 s’explica el suport als internats per part de les dones, tal com ho viu l’autora.
Boera, Paco	<i>Un milicià de Palafrugell</i>	Sant Cugat: Rourich, 2008	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	

Bosch, Guifré	<i>Boires d'ahir. memòries des de l'exili</i>	Barcelona: Columna, 1991	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Carbonell Fita, Pere	<i>Tres Nadals empresonats (1939- 43)</i>	Barcelona: PAM, 1991	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Carbonell, Pere	<i>Nadal al camp de concentració de Setfons (1939)</i>	El Nadal que no vam tornar a casa. 1939, el primer Nadal a l'exili. Edició a cura de Quim Torra	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	Del llibre <i>Tres Nadals empresonats (1939-1943)</i> text originàriament editat el 1999 per Publicacions de l'Abadia de Montserrat
Castellví, Otilia	<i>De les txeques de Barcelona a l'Alemanya nazi</i>	Barcelona: Quaderns Crema, 2003	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Cirici, Alexandre	<i>A cor batent</i>	Barcelona: Destino, 1976	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Deulofeu, Alexandre	<i>Memòries de la revolució, de la guerra i de l'exili</i>	Figueres: Editorial Emporitana, 1974	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	

Ferran de Pol, Lluís	<i>Campo de concentració</i> (1939) (2003)	Arenys de Mar: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003	CASTELLÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Ferran de Pol, Lluís	<i>Un de tants</i>	Barcelona: Club Editor, 2009	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	Selecció de textos de Ferran de Pol sobre l'experiència de l'autor a la batalla de l'Ebre i els camps de concentració de Sant Cebrià i del Barcarès. La majoria dels textos conformaven la primera part de <i>De lluny i de prop</i> . Completa aquesta edició els fragments conservats del <i>Dietari de l'Ebre</i> ; uns documents que es troben a l'arxiu de l'escriptor (Ferran de Pol-Esyllt T. Lawrence) a la Biblioteca P. Fidel Fita.

Ferran de Pol, Lluís	<i>De lluny i de prop</i>	Barcelona: Selecta, 1973	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	Conté tres parts: "De quan de Sant Cebrià del Rosselló en dèiem Saint Cyprien", "Més aviat de lluny", "Més aviat de prop".
Ferrer, Eulalio	<i>Entre alambradas. 41 días en el mar. Memorias de un exilio</i>	Madrid: LoQueNoExiste, [1988] 2018	CASTELLÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Ferrer, Joan	<i>De l'Anoia al Sena sense pressa</i>	Choisy-le-Roi: Imprimerie des Gondoles, 1966	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Fontserè, Carles	<i>Un exiliat de tercera. A París durant la Segona Guerra Mundial.</i>	Barcelona: Proa, 1999	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Fornaguera i Ramón, Miguel	<i>Fugida...</i>	Barranquilla: Gráficas Mora- Escofet y Cía, 1960	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	

García-Trabal, F.	<i>Les postes de sol a Sant Cebrià</i>	El Nadal que no vam tornar a casa. 1939, el primer Nadal a l'exili. Edició a cura de Quim Torra	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO-FICCIO	<i>El Poble Català</i> , París, 12 de gener de 1940
Hernández, Francesc	<i>"Les meves memòries"</i>	Josep Puy [et. al.], <i>Trencar el silenci. Records ocults de les famílies</i> . Barcelona: Hacer, 2016	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO-FICCIO	
López Parra, Miguel	<i>Campos de concentración en Francia. Mont Louis-Vernet d'Ariege-Septfonds</i>	Barcelona: Centre d'Estudis Llibertaris Federica Montseny, 2022	CASTELLÀ	MEMÒRIES 1P	NO-FICCIO	
Marín, Juan	<i>Si tuviera que volver a empezar. Memorias (1934-2004)</i>	Edició de Salvador Albiñana i Pilar Sanz. València: PUV, 2015	CASTELLÀ	MEMÒRIES 1P	NO-FICCIO	

Martí Bielsa, Lluís	<i>Un entre tants: Memòries d'un home amb sort.</i>	Caladell: Llibres de Matrícula, 2012	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Martorell, Alfons	<i>República, revolució i exili. Memòries d'un llibertari reusenc.</i>	Reus: Centre de Lectura, 1993	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Mayans, Marcial	<i>Testimoniatsges i memòries (1936- 1945). Una nit tan llarga</i>	Valls: Cossetània, 2009	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Mestre, Cassandra	<i>Arreu la sorra</i>	Barcelona: El Llamp, 1986	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Milany, Joan de [Joan Sayós Estivill]	<i>Un aviador de la República</i>	Barcelona: Nova Terra, 1970	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Mistral, Silvia	<i>Éxodo: diario de una refugiada española</i>	México: Minerva, 1940	CASTELLÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	

Montagut, Lluís	<i>Yo fui soldado de la República</i>	Barcelona: RBA, 2005	CASTELLÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIÓ	
Moreu Estrada, Joan	<i>Dans les camps de la Retirada (1939-1940)</i>	París: Institut Universitaire Varenne, 2017	FRANCÈS	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIÓ	
Muñoz, Alday, Francisca	<i>Memorias de exilio</i>	Barcelona: Viena, 2006	CASTELLÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIÓ	
Oliva Berenguer, Remei	<i>La Noia de la capsa de fils: memòries d'un exili no desitjat</i>	Barcelona: Generalitat de Catalunya - Memorial Democràtic, 2021	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIÓ	
Orriols, Àlvar d'	<i>Diari de l'evacuació de Catalunya</i>	Viladamat: Gorbs, 2014	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIÓ	
Pàmies, Teresa	<i>Quan érem refugiats</i>	Barcelona: Dopesa, 1975	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIÓ	
Pàmies, Teresa	<i>Memòries de guerra i d'exili</i>	Barcelona: ECSA, 2000	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIÓ	
Paz, Abel	<i>Entre la niebla</i>	Barcelona, Ed. Autor, 1993	CASTELLÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIÓ	

Pi Sunyer, Carles	<i>1939. Memòries del primer exili</i>	Barcelona: Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autonòmics i Locals, 2000	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Pla i Pallegà, Jaume	<i>Memòria escrita</i>	Barcelona: Edicions de la Revista de la Catalunya, 1991	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Pla, Jaume	<i>Memòria escrita</i>	Barcelona: Edicions de la Revista de Catalunya, 1991	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Pons Prades, Eduardo	<i>Los que sí hicimos la guerra</i>	Tortosa: Ediciones Martinez Roca, 1973	CASTELLÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Pons, Eduardo	<i>Los vencidos y el exilio</i>	Sant Vicenç dels Horts: Círculo de Lectores, 1989	CASTELLÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Prat i Brunet, Vicenç	<i>Memòries de Vicenç Prat i Brunet (1902- 1957): escriptor, intel·lectual i polític manresà</i>	Manresa: Centre d'Estudis del Bages, 2002.	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	Edició a cura de Lluís Calderer. (Aquesta edició inclou, sota el títol “França, 1939-1942”, el

						quadern d'exili de l'autor (pàg. 285-341).
Raposo, Nemesio	<i>Memorias de un español en el exilio</i>	Barcelona: Aura, 1968	CASTELLÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Roca i Pla, Pere	<i>L'ensulsiada. Del camp d'Argelers a la Catalunya vençuda</i>	Barcelona: Viena, 2014	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Ros i Serra, Jaume	<i>La decepció de la memòria, 1939-1995</i>	Barcelona: Ed. Mediterrània, 1995	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Rosas i Vilaseca, Josep	<i>El ciutadà desconegut. Del Llobregat al Mapocho</i>	Sabadell: Arxiu Històric de Sabadell, 2005	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Saderra i Riera, Jaume	<i>Esgarrinys de filferrada</i>	Aranguren (Vizcaya): Ediciones El Paisaje, 1989	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	
Sarlè-Roigé, Lluís	<i>Ombres de la vida i de la mort. Un exiliat català en els camps de reclusió i</i>	Barcelona: Pòrtic, 1981	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO- FICCIO	

	<i>els sanatoris francesos</i>					
Suárez, Luis	<i>España comienza en Pirineos. Pròleg de José R. López García.</i>	Sevilla: Renacimiento, [1944] 2008	CASTELLÀ	MEMÒRIES 1P	NO-FICCIO	
Tosquellas i Albert, Francesc	<i>1939-1948: Entre filferrades. Memòries de l'exili</i>	Vilassar de Mar: Katelani, 2001	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO-FICCIO	
Trueta i Raspall, Josep	<i>Fragments d'una vida: memòries</i>	Barcelona: Edicions 62, 1997	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO-FICCIO	Camp d'Agde pàg.197-291
Valiente, Manolo	<i>Un "rojillo" en el Sur de Francia</i>	Perpinyà: Mare Nostrum, 2009	CASTELLÀ	MEMÒRIES 1P	NO-FICCIO	
Verdaguer, Pere	<i>Pàgines d'un exili ordinari</i>	Barcelona: Rúbrica Editorial, 2002	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO-FICCIO	
Vilar Canales, Pelai	<i>Guerra i exili: memòries d'un metge català a la sanitat militar republicana, 1936-1942</i>	Barcelona: Permanyer, 2019	CATALÀ	MEMÒRIES 1P	NO-FICCIO	

Campillo, María	<i>Allez! Allez!: escrits del pas de frontera, 1939</i>	Barcelona: L'Avenç, 2010	CASTELLÀ	MEMÒRIES 3P	NO- FICCIO	
Català, Neus	<i>De la resistencia y la deportación. 50 testimonios de mujeres españolas.</i>	Barcelona: Península, 2000	CASTELLÀ	MEMÒRIES 3P	NO- FICCIO	
Martí Constans, Núria	<i>Demà tindrem sort. La història de Joan Pacheco, un nen a l'exili</i>	Barcelona: Curbet Edicions, 2018	CATALÀ	MEMÒRIES 3P	NO- FICCIO	refactura novel·lada de les memòries d'un senyor, Clermont
Montseny, Federica	<i>Pasión y muerte de los españoles en el exilio</i>	Barcelona: Galba [1969] 1977	CASTELLÀ	MEMÒRIES 3P	NO- FICCIO	
Pike, David Wingeat	<i>Vae Victis! Los republicanos españoles refugiados en Francia 1939-1944</i>	París: Ruedo Ibérico, 1969	CASTELLÀ	MEMÒRIES 3P	NO- FICCIO	
René Grando, Jacques	<i>Camps du mépris. Des chemins de l'exil</i>	Perpinyà: Ed. Trabucaire, 1991	FRANCÈS	MEMÒRIES 3P	NO- FICCIO	

Queralt, Xavier Febrés,	<i>à ceux de la résistance, 1939-1945</i>					
Reverter, Elisa	<i>Dones a l'infern</i>	Barcelona: Columna, Edicions del Eixample, 1995	CATALÀ	MEMÒRIES 3P	NO-FICCIO	
Rieu, Magali	<i>Enllà de la pàtria = Au-delà de la patrie : exil et internement en Roussillon : 1939-1948 : catalogue des sources iconographiques sur la Retirada et les camp</i>	Perpignan: Conseil général des Pyrénées-Orientales, 2011	FRANCÈS	MEMÒRIES 3P	NO-FICCIO	
Roig, Montserrat	<i>Els catalans als camps nazis</i>	Barcelona: Edicions 62, 1977	CATALÀ	MEMÒRIES 3P	NO-FICCIO	
Ruiz Funes, C.; Tuñon, E.	<i>Palabra del Exilio</i>	México: UNAM-Librería, 1982	CASTELLÀ	MEMÒRIES 3P	NO-FICCIO	

San Martín Boncompte, Josep	<i>Memòries d'exilis i retorns</i>	Lleida: Pagès editors, 2008	CATALÀ	MEMÒRIES 3P	NO-FICCIO	
Solé, Felip & Tuban, Grégory	<i>Camps d'Argelers (1939-1942)</i>	Barcelona: Cossetània edicions-Televisió de Catalunya, 2011	CATALÀ	MEMÒRIES 3P	NO-FICCIO	
Soriano, Antonio	<i>Éxodos. Historia oral del exilio republicano español en Francia, 1939-1945</i>	Barcelona: Crítica, 1989	CASTELLÀ	MEMÒRIES 3P	NO-FICCIO	
Vidal, José Antonio	<i>Exiliados republicanos en Septfonds (1939)</i>	Madrid: Libros de la Catarata, 2013	CASTELLÀ	MEMÒRIES 3P	NO-FICCIO	
Ferrer, Joan	<i>Hores d'Argelers</i>	El Nadal que no vam tornar a casa. 1939, el primer Nadal a l'exili. Edició a cura de Quim Torra	CATALÀ	NARRACIÓ BREU	NO-FICCIO	<i>El Poble Català</i> , París, 19 de gener de 1940

Vallès, Jordi	<i>Notes del camp de Bram</i>	El Nadal que no vam tornar a casa. 1939, el primer Nadal a l'exili. Edició a cura de Quim Torra	CATALÀ	NARRACIÓ BREU	NO-FICCIO	<i>El Poble Català</i> , París, 5 de gener de 1940
Andreo, Lorenzo	<i>Los brazos del pulpo</i>	Madrid: Sala, 1972	CASTELLÀ	NOVEL·LA	FICCIO	
Andújar, Manuel	<i>Saint Cyprien, plage</i>	México: Cuadernos del destierro, 1942	CASTELLÀ	NOVEL·LA	FICCIO	
Angusto Zambrano, Jordi (1955)	<i>Camins del nord</i>	Barcelona: Editorial Gregal, 2014	CATALÀ	NOVEL·LA	FICCIO	
Antoniirroble s	<i>El refugiado Centauro Flores</i>	México: Minerva, 1944	CASTELLÀ	NOVEL·LA	FICCIO	
Arana, José Ramón	<i>A tu sombra lejana</i>	México: Medea, 1942	CASTELLÀ	NOVEL·LA	FICCIO	
Aub, Max	<i>Campo francés</i>	París: Ediciones Ruedo Ibérico, 1965	CASTELLÀ	NOVEL·LA	FICCIO	
Aub, Max	<i>Manuscrito cuervo: Historia de Jacobo</i>	Segorbe: Fundación Max Aub, 1999	CASTELLÀ	NOVEL·LA	FICCIO	

Barbal, Maria (1949)	<i>Mel i metzines</i>	Barcelona: Columna Edicions, 2009	CATALÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	
Bartra, Agustí	<i>Cristo de 200.000 brazos</i>	México: Editorial Novaro, 1958	CASTELLÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	
Botella Pastor, Virgilio	<i>Así cayeron los dados: novela</i>	Choisy-le-Roi: Impr. des Gondoles, 1959.	CASTELLÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	
Cabruja i Auguet, Agustí	<i>La ciudad de madera (1947)</i>	México: Vértice, 1947	CASTELLÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	
Calvo, Lluís (1963)	<i>L'expulsió del paradís</i>	Barcelona: Destino, 2004	CATALÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	
Casagran i Casañas, Roc (1980)	<i>Ara que estem junts</i>	Barcelona: Labutxaca, 2012	CATALÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	
Cimorra, Clemente	<i>La simiente. Novela de los hijos de la guerra</i>	Buenos Aires: Editorial Claridad, 1942	CASTELLÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	
Esteve, Arturo	<i>Búsqueda en la noche</i>	Buenos Aires: Buena Era, 1957	CASTELLÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	

Esteve, Arturo	<i>Búsqueda en la noche</i>	Buenos Aires: Buena Era, 1957	CASTELLÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	
G. de Guilarte, Cecilia	<i>Nació en España</i>	México: s. e, 1944	CASTELLÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	
Mistral, Silvia	<i>Éxodo: diario de una refugiada española</i>	México: Minerva, 1940	CASTELLÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	
Pellicer, Adolfo	<i>La ciudad de madera</i>	Barcelona: Sueba ediciones, 1991	CASTELLÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	
Rial, José	<i>El dolor de la derrota</i>	México: Imprenta Aurora, 1946	CASTELLÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	
Ruiz, Roberto	<i>El último oasis</i>	México: Joaquín Mortiz, 1964	CASTELLÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	
Samblancat, Àngel	<i>Caravana nazarena (Éxodo y odisea de España, 1936-1940 y...)</i>	México: Ed. Orbe, 1944	CASTELLÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	
Sender Garcés, Ramón José	<i>Crónica del alba</i>	Barcelona: Delos- Aymá, 1965-1966	CASTELLÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	

Tubella, Inma (1953)	<i>Un secret de l'Empordà</i>	Barcelona: Columna, 2016	CATALÀ	NOVEL·LA	FICCIÓ	
Aub, Max	<i>Morir por cerrar los ojos</i>	México: Ediciones Tezontle, 1944	CASTELLÀ	OBRA DE TEATRE	FICCIÓ	
Gracia, Teresa	<i>Las Republicanas</i>	Valencia: Pre-Textos, 1984	CASTELLÀ	OBRA DE TEATRE	FICCIÓ	
Amieva, Celso	<i>La almohada de arena</i>	México: Ecuador 0°0'0", 1960	CASTELLÀ	POESIA	FICCIÓ	
Bazal Rodríguez, Luis	<i>Vaso de lágrimas: poemas de guerra, poemas del exilio, poesía de la muerte</i>	Toulouse: edición privada, 1957	CASTELLÀ	POESIA	FICCIÓ	
Canosa Donate, José	<i>Madera (1939)</i>	indèdit fins a <i>Antologia poética</i> de l'autor, 1974	CASTELLÀ	POESIA	FICCIÓ	
Gil-Albert, Juan	<i>Memorabilia; Los días están contados</i>	Barcelona: Tusquets editores, 2004	CASTELLÀ	POESIA	FICCIÓ	
Gracia, Teresa	<i>Destierro</i>	Valencia: Pre-Textos, 1982	CASTELLÀ	POESIA	FICCIÓ	
Gracia, Teresa	<i>Meditación de la montaña</i>	Valencia: Pre-Textos, 1988	CASTELLÀ	POESIA	FICCIÓ	

Molins, Narcís. & Bartolí, Josep.	<i>Campos de concentración (1939-194...).</i>	México: Iberia, 1944	CASTELLÀ	POESIA	FICCIÓ	Recull de proses que descriuen el món, els sentiments i la humiliació dels camps de concentració, acompanyades pels dibuixos de Bartolí
Pena, Juan de, Manolo Valiente	<i>Arena y viento: romances del refugiado 1939-40</i>	[s.n.], 1973	CASTELLÀ	POESIA	FICCIÓ	5 gravats en fusta
Pérez, Luisa i Cuco	<i>Allez, allez...!: cancionero popular de los refugiados españoles en los campos de concentración franceses (1939- 1942)</i>	Segovia: Edició dels autors, 2017	CASTELLÀ	POESIA	FICCIÓ	
Plaja, Serrano	<i>Versos de guerra y paz (1945; "Campo de concentración"</i>	[s.n.]	CASTELLÀ	POESIA	FICCIÓ	

6.4. Anàlisi exhaustiva dels poemes de L'arbre de foc

“Morts allà baix”

Publicat a *El Poble Català*, París, núm. 13, 19 de gener de 1940, i l'abril de 1944 a *Poetry* en la versió anglesa del professor Rolfe Humphries. Mètricament és anisosil·làbic.

La presència de la natura emergeix garant i protectora de la vida present i del record de la vida viscuda (Sam Abrams, 2015): “Però ja s'alça en mon ànima, / i amb peu de lava camina, / ma filla de neu forjada”

“Ciutat sense son”

Redactat els últims dies de juliol de 1939 a Agde i culminat a Roissy, consisteix en tres variacions sobre el tema de la nit de pluja durant la guerra, concretament, del bombardeig sobre Barcelona la nit del 17 de març de 1938 que Bartra va presenciar a casa en un breu permís entre la retirada del front d'Aragó i la batalla del Segre a Lleida (Sam Abrams, 2015).

Amb vers lliure, parla de la pervivència de la vida i el món representada simbòlicament per la presència de la natura.

“Dalt d'un camió, de nit, al costat d'una peça d'artilleria”

Escrit a Agde el 28 de juliol a la tarda (Sam Abrams, 2015), Bartra el dedica al dibuixant, pintor i decorador Ignasi Canadell.

L'hem inclòs tot i que temàticament sigui un poema de guerra perquè s'hi il·lustra la dualitat poeta-soldat i soldat-poeta: el primer en els dos versos en cursiva que obren i tanquen el poema amb una veu més universal i que formulen dues preguntes sobre el clima de la nit, tan serena, suau i primaveral (“*Per què ets tan serena, al cel, nit de desastre?*”), i l'altre en els tres quartets en lletra rodona en què el personatge individualitzat explica què està vivint, sentit i experimentant l'escena i que ens comunica les seves idees i les seves sensacions (Sam Abrams, 2015) d'un trajecte al costat d'un canó (“Ara toc el teu fred amb el meu front ardent”).

El poema il·lustra el conflicte entre l'impuls independent de la natura, que significa la continuïtat de la vida, i l'impuls destructiu de la guerra, un desviament temporal que va en detriment de la vida (Sam Abrams, 2015).

“Un”

Escrit al camp d'Argelers, es tracta d'un poema breu que representa la col·lectivitat a partir de l'individu, és a dir, el sentit universal de solidaritat amb els altres companys del camp (Sam Abrams, 2015).

“Alba al «Pavillon T 1»”

El Pavillon T1 és on viu Bartra al camp d'Agde entre el maig i el juliol de 1939. En aquest poema, dedicat a Joan Roldós, un company de camp i més tard protagonista del *Crist de 200.000 braços*, s'hi retrata la sortida del sol (“davalla aquesta claror de roses trèmules”) que simbòlicament representa el sotrac de la consciència de l'antítesi entre somni i realitat (Sam Abrams, 2015).

“Ajagut”

Anna Murià (1992), descriu aquest poema com “l'ànima [que] recorda visions passades i pensa somni present i incertesa de futur”.

El temps per a Bartra consisteix en el passat, el present, el futur i l'atemporalitat constantment interaccionant (Sam Abrams, 2015), cosa que aflora en aquest poema: comença parlant de l'enyorança del passat, que fa girar la sinya i omple el vent de records, símbol prou recurrent en els poemes que veurem. Paral·lelament, trobem dos quartets entre parèntesis que són la veu del present que també gira la vista cap al passat, ja que la “donzella / blanca” representa la mare que el bressola (Vallès, 1946): “(Penso en una donzella / blanca / amb l'infant del crepuscle / a la falda.)”. Aleshores entra en el pla dels somnis i el futur (“un estrany novembre / de fulles enrogides”; “d'una forca de lluna / penja/ el cos del meu futur”).

“Noia”

Amb aquest poema també escrit a Agde, Bartra emprà el pretext de la visió de la presència d'una noia per expressar el seu desig intangible d'esperança, la seva fonda necessitat de joia i la seva voluntat ferma de reprendre el cant de la seva obra (Sam Abrams, 2015).

“Llunyana”

Aquest poema també es va publicar al *Poetry* de Chicago el juny del 1942 en la versió anglesa de Rolfe Humphries. Va dedicat a Maria-Neus Vilafranca, que, com indica Sam Abrams (2015), és el seu amor de joventut, que no havia gosat seguir-lo a l'exili i no s'havien vist mai

més. Significativament, el que dona unitat al poema és l'anàfora "No et sento freda / encara que estiguis lluny".

"En molts llocs d'aquest món"

Aquest poema es construeix a base de catorze versicles blancs, llargs i expansius ordenats en set díctics o estrofes de dos versos a l'inici dels quals hi trobem l'anàfora que dona títol al poema "En molts llocs d'aquest món". També la presència de l'encavallament i els punts suspensius doten de continuïtat harmoniosa i fluent els versos. Així, es crea un ambient d'afirmació, certesa i seguretat, un clima de tranquil·litat i com d'encantament mitjançant l'equilibri i la simetria del text: "hi ha espais de blat madur", "els cants tenen un vol segur" (referència a l'absència de censura), "la mar riu", "la joia és un nen que fuig amb una poma"... Fins l'últim sotrac: el darrer vers partit que esqueixa la divisió sintàctica i culmina amb la terrible pregunta ("Cor feixuc: ¿què demanes?") que canvia el signe de tot el text, puny la nostra sensibilitat i ens fa adonar de la crua realitat del poeta, privat d'humanitat i de llibertat, dins del camp de concentració. En aquest poema veiem que tot i estar tancat en unes circumstàncies ben poc adequades per a l'enlairament de la fantasia, el poeta és capaç de conversar amb la naturalesa (Vallès, 1946).

D'acord amb Anna Murià (1992) s'hi retrata el pensament sarcàstic de les coses belles del món, des del camp d'Agde i la resta de versos eren els somnis dels valors positius, una fantasia sense fonament, jocs de paraules del poeta (Sam Abrams, 2015).

"Apocalipsi"

Aquest poema en prosa és un monòleg dramàtic que tanca el cicle de poemes sobre els camps de concentració i que parla de la condició humana en una situació límit. Segons Sam Abrams (2015), fa tríptic amb "Paraules a l'home" i "1940" per oferir tres punts de vista geogràfics des de tres estatus diferents: els camps de concentració, el primer exili francès a Roissy-en-Brie i l'exili americà a la República Dominicana.

Parla la "boca d'ombra", el jo poètic desesperat, patint per la "Gran Por", el temor d'una altra guerra, que va esclatar al cap de poc l'1 de setembre de 1939. El poema està fornt d'imatges apocalíptiques i pessimistes com el tentineig, els "cucs negres" o "el darrer crepuscle". També trobem referències històriques com Lincoln (1809-1865), president durant la Guerra Civil dels Estats Units (1861-1865), o bíbliques com Gog, que representa l'encarnació de les forces del mal que lluitaran contra la humanitat i Déu perquè es produeixi el triomf definitiu de la voluntat

de Satanàs. Amb aquestes figures, Bartra suggereix simbòlicament les intervencions proteccionistes i destructives per part dels representants del poder (Sam Abrams, 2015). La presència del “*Well!*” té dos sentits: un d’irònic en el sentit de “Què bé!” i l’altre com a inútil pregunta retòrica, perquè no podem fer res davant de la situació històrica: “A Europa plora com un infant” es refereix a la desconsolació dels innocents, la victimització de les criatures; “A Rússia no plora ningú” perquè ja en tenen prou amb els implacables plans de Stalin i la seva Gran Purga; “Àfrica amaga els seus lleons i voris”, parla de l’època de colonització definitiva (1914-1939) i els esforços per consolidar els poders europeus; “els primers trens que sortiran cap al No-res” fa referència a les primeres deportacions i l’ambient previ a la Segona Guerra Mundial. I paral·lelament “*Le Mec plus ultra*” és Déu que es distreu i s’avorreix de la situació dramàtica d’Europa i el món. Aquest és un dels pocs poemes en què Bartra cedeix davant del desesper, tot i que el discurs s’interromp just en el punt que s’anuncia un gir temàtic que només podem imaginar.

6.5. Anàlisi exhaustiva dels poemes de Ulisses en el fang (Poemes de l'exili)

“1. A la meva dona”

Escrit a Montoliu el 3 de juliol de 1939 i publicat a la revista *Germanor* del Casal dels catalans de Xile, va guanyar la flor natural als Jocs Florals de Perpinyà, però les autoritats del camp no van deixar sortir a Grau per recollir-ne el premi.

Aquest primer poema parla de com en la situació del camp de concentració, venint de la guerra i amb la gestió pèssima del govern de França, la resurrecció va lligada necessàriament a l'amor i, per tant, al record.

“2. La platja d'Argelers”

Aquest poema és una descripció literària del camp de concentració de la platja d'Argelers en què s'hi retroben tots tòpics compartits i les imatges recurrents com la sorra, el caos, la febre, la violència i el control i la política de refugiats de França**“3. El camp de concentració de Bram”**

Paral·lelament al poema anterior, en aquest s'hi descriu literàriament el camp de Bram. Empra les idees del vent, la sensació d'abandonament, el soroll de tren, les filferrades... Davant de tot això, el consol el troben en la col·lectivitat. **“4. Al comandant del camp”**; **“5. A un tinent de la Guàrdia Mòbil”**; **“6. A un gendarme”**

Aquests tres poemes, formen el nucli temàtic de les autoritats dels camps. Amb to irònic i punyent critica aspectes com la jerarquia i l'autoritat o el nepotisme sense abandonar el paisatge comú dels “dominis de filferro, / per les barraques i pels barracons”.

“7. Al Pere Mingod, infermer”; **“8. Al mutilat Salvador López”**; **“9. A Josep Savall, bancari”**; **“10. A Amadeu Savall, músic”**; **“11. A Pere Solà, que ha rebut a l'exili la nova del naixement del seu fill”**; **“12. A un refugiat geperut”**

Un els motius més habituals del poemari de Grau són els poemes dedicats a companys de camp: d'una banda als treballadors dels camps com l'infermer, a qui li dedica un poema d'elogi alhora que es critica les condicions de vida: “Les barraques són plenes de mullena/i el pa escaldat tenim per nutrició”; de l'altra, companys amb qui comparteix camp i, per tant, vida i sensacions. Hi ha poemes en primera persona que donen la veu als companys, i d'altres que en parla des de l'alteritat: “D'aquest camp sents més gran la petitesa: / com el teu cor voldries esplaïar!”.

“13. El cementiri de Mont-real”

Aquest poema relata una sortida del camp: “Hi hem anat a fer un acte d'homenatge: / un minut de silenci per als morts!”. A primera vista és un poema-dietari, retratant el que s’ha viscut un dia, però el rerefons és comú amb la resta: la presència indefugible de la mort es concreta en els companys morts que han anat a enterrar: “A un metre vint-i-cinc sota terra, / ja hi hem deixat dos-cents divuit companys!”.

“14. A la memòria de Josep Arias Bringola, mort de tuberculosi a la seva barraca la nit del 10 de març de 1939”

Paral·lelament als poemes dedicats als companys, també en dedica als que ja han mort, com una espècie d’efemèride.

En aquest poema en concret, utilitza el motiu de Jesús nascut a l’estable per fer un paral·lelisme amb les cruentes condicions en què viuen i, per tant, moren: “Tal com Jesús naixia a l’establia / perquè a Maria no acollí l’hostal, / tu t’has mort en la nostra companyia / perquè no hi ha més lloc a l’hospital!”; “Això no és un estable... prò hi ha palla / i cent homes hi estem com animals!”.

Malgrat el to seriós que hauria de tenir, la ironia i la crítica típiques de Grau no s’escapen: “Veig l’enterro humil que et varen fer: / una fusta i un drap... i al cementiri”.

“15. A un pastor protestant”; “16. A una dama catòlica”; “17. Als amics quàquers”; “18. Llegint els Evangelis”

L’espiritualitat també és un tema recurrent en Grau i en els camps de concentració en general. Amb aquests quatre poemes, Grau es planteja diferents punts de vista per veure com la religió i les creences poden esdevenir un consol per als refugiats.

D’una banda, a “A un pastor protestant” l’autor es posa a les mans de la “propaganda” protestant perquè “has cregut que jo tinc sentiment”. Però considera que és un engany: “de tu, de mi es borna certa gent!”. No se sent reconfortat sinó resignat: “He fet ja la lectura que conforta, / i he tret de l’evangeli una lliçó; / el meu cos dolorit els mals suporta: / de sempre estoic; ara amb resignació!”.

Semblantment, “A una dama catòlica” s’acosta a la doctrina mística i arriba a la mateixa conclusió: “Sembla talment que el misticisme atregui / els desgraciats, els pobres i els malalts; / i que potser sols la dissort aplegui / generoses accions, pensaments alts!”; “Sols la mort o el

dolor —que Déu m’empari— / sembla nodrir la nostra religió: / la religió és un ritu funerari / o un crit d’auxili i de protecció!”.

A continuació, “Als amics quàquers” també parla de l’intent dels membres de la Societat dels Amics de convèncer fidels: “Són comprensius, i ens dan a llegir obres / que no parlen tan sols de religió; / no és suficient fer caritat als pobres: / volen somriures, joia i emoció!”. Aquesta doctrina va més enllà de la religió i ha aportat als refugiats una mena de tranquil·litat i esperança: “Ja ha fugit l’estretor que ens oprimia, / i com ocells podem volar ben alts!”.

Finalment, conclou que la lectura individual és la que l’acosta més a l’espiritualitat i als valors que reconeix com a seus: “No vull pompes, tresors, magnificència”; “no vull ésser abundant, prolix, llarg”; “Del fons del cor només vull dir les coses (...) no vull detalls que sols resulten noses”; “Que la paraula sigui un cor pensant!”.

“19. A la memòria del meu mestre germà Gaston, de Tolosa, de la Congregació de Germans Maristes, assassinat a Barcelona pel juliol de 1936”

Més enllà de les vivències dels camps, Grau també inclou els records de la guerra, com el poema que ens ocupa.

Més enllà de la crítica i la queixa (“En tenen la culpa falsos missionistes / i una incultura bàsica, essencial!”),

“20. A uns companys de barraca, que surten del camp per anar a treballar de camperols”

Tal com dèiem a l’inici, els refugiats que eren considerats útils, anaven abandonant els camps i Grau els dedica un poema d’elogi: “Companys que teniu força i energia / i que sabeu fer coses amb les mans: / ja no tindrem la vostra companyia / i seguirem fruit d’aquest “descans”!”.

“21. 21 de gener de 1940”

El 21 de gener no és una data important, més enllà de la datació del poema. Es tracta d’un poema bastant descriptiu i amb gran prevalença del fred: “Ens han privat d’encendre més fogueres / i hem baixat més avalls dels quinze graus...”; “Aquesta nit ha fet un fred afrós!”; “Poc abric, poc menjar, poca alegria... / Ningú dels meus no tinc al meu costat!/Fa més fred quan no estàs en companyia. / Fins la tinta a prop meu s’ha glaçat!”. Aquest últim vers menciona d’una manera més simbòlica, la impossibilitat de l’escriptura, tant a causa de les condicions més materials, com per la dificultat narrativa de descriure l’horror. També parla dels malalts a la infermeria, és a dir, la presència de la mort i de les malalties: “Els malalts que

avui hi ha a la infermeria, / els hi ha anat portant de dos en dos”. En conclusió: “tenim dignitat d’homes esclaus!”.

“22. A la meva muller, el dia del seu natalici (23 de desembre de 1939)”; **“23. Al meu fillet Jordi”;** **“24. A la meva filleta Montserrat”;** **“25. A la meva germana Montserrat”;** **“26. Al meu germà... el dia del sant de la meva cunyada”**

Un altre dels motius recurrents del poemari de Grau són els poemes dedicats a gent estimada com la muller, els fills i els germans. El to d’aquests poemes és principalment d’enyorança i record tant de les persones com de la terra catalana.

D’alguna manera, tant l’amor com el record lligat a la literatura és el consol dels refugiats.

“27. Al pintor Francesc Oliva que feia caricatures”

El següent poema segueix bastant la tendència dels anteriors, parlant dels seus companys de camp. Ara, però hi tenen molt pes les notes d’autor, ja que ens permeten contextualitzar el protagonista del poema: Francesc Oliva. (Grau Casas, 2023). Tanmateix, es podria entendre també com un elogia als artistes, als “inútils”, que dediquen la seva vida a fer més passable la vida dels altres, com fa també el propi autor. En tot cas, el que reflecteix el poema és la humanitat dels refugiats, els conflictes i la convivència.

El trio de la manguera: “28. El rei de la manguera”; **“29. El príncep de Gràcia”;** **“30. L’enterramorts”**

Jaume Grau mateix aplega en aquesta secció tres poemes sobre tres personatges de la postguerra de l’autor, amb qui també comparteix l’experiència dels camps.

En primer lloc, un elogi al “rei de la manguera”, Miquel Fondevila, “repartidor de llet en camió” que nodreix a tothom d’aliment físic i intel·lectual: “Expliques innombrables aventures / i filigranes no sentides mai”.

En segon lloc, “el príncep de Gràcia”, Miquel Farrús, és un company de camp (“en aquest camp t’han retallat les ales”) que havia sigut ballarí a Gràcia. En aquest poema retrobem la manca de llibertat que estreny els presos: “Amb nosaltres només la balles magra; / de ballar amb la més lletja t’has cansat; (...) / no et mous en llibertat”. Com hem anat veient, el consol només el poden atènyer en els somnis i els records: “Et consola només l’aristocràcia / dels records de la teva joventut”). Aquest poema retrata la importància de la dansa com una expressió de l’emoció, semblantment a la poesia, una mena d’evasió que els duu la tranquil·litat: “si tot

sovint alguna cosa ens fibla, / som al ball i ballem amb afició!”. Finalment, “l’enterramorts” és el que s’erigeix príncep i rei per damunt dels altres dos personatges. És la vivificació de la constant presència de la mort i els morts:

“31. Al poeta més gran del món”

Segons la nota de l’autor: “Tot i que és humorístic, aquest títol podria semblar pretensions. Però és que a la barraca 78 del camp de Bram, el dibuixant Helios Gómez era el millor dibuixant del món; el comandant d’aviació Nicomedes Calvo, mutilat d’una cama, era el militar més valerós i aviador més gran del món; el fiscal Juan Nieto, el més eloqüent advocat del món; i jo, naturalment, el poeta més gran del món”.

Aquest poema clarament irònic és una mena d’oda a si mateix: “Passes els dies estirat a terra” (a causa del dolor reumàtic, però romantitzat en el tòpic *dolce fare niente*). Parla de la “gana com un campanar” i reprèn el motiu de la inutilitat dels intel·lectuals: “No fas serveis perquè ets malalt i murri / (...) de versos i cançons ets un popurri”; “Per a les coses útils no serveixes / o caus a terra o t’alces cap al cel” (per l’endocarditis que pateix, però romantitzat en la idea idealista del savi que ensopega mirant al cel)”. Aquest poema funciona metonímicament com un elogi també a la poesia i a la necessitat que en té en tant que poeta: “Només ets àgil quant t’arriben cartes / o bé quan t’anuncien els paquets: / de prosa i poesia tu t’afartes / i fas els versos com si fossin pets!”.

“32. A quinze catalans arribats del camp d’Argelers i instal·lats a la meva barraca”

Aquest poema s’inscriu en el nucli temàtic dels companys de camp, aquí amb la particularitat del pes de la pàtria com a element cohesionador i de reconeixement de la identitat comuna: “Amics meus, nouvinguts, ja us esperava!”; “Enyorava una llengua forta i dura, / l’expressió i el posat d’homes ferrenys. / o t’empalaga sempre confitura, / o és càustic l’acudit dels madrilenys!”. El “nosaltres” aquest cop fa referència als catalanoparlants: “no parlem pas tan finolins, / però no fem aquest posat nyeu-nyeu; / no anem sempre amb dolçor de carquinyolis / i quan ens enfadem diem: “Grat sia a Déu!”.

“33. A Angelina, la meva muller”; “34. Per Nadal, cada ovella a son corral...”; “35. A la meva muller, la nit del 24 de desembre de 1939”; “36. A la meva muller, la nit del 25 de desembre de 1939”

Aquest cicle de poemes s’assembla al 22-26 dedicats a l’enyor que sent per la gent de casa, però en aquest cas s’emfatitza l’època nadalenca com a motiu del record i la recança. “Després

de tres anyades de laïcisme, / avui sento enyorança del Nadal”. El primer poema parla de Santa Llúcia, i els altres tres, al dia de Nadal pròpiament: en recorda les figuretes, les estrelles, les il·lusions i el caliu de la llar: “Aquesta nit més que altres nits tinc fred; / no enyorem el confort, cosa exquisida, /ni voldriem millors sostre i paret!/ (...) Voldria estar-me a casa... (...) / Voldria trobar-me —oh, lluita estrènua!— / ben a prop dels meus fills i al teu costat...”.

“37. A la memòria de Francesc Macià”

Grau escriu aquest poema arran “d’un fals rumor”: “Han volgut profanar la teva tomba”. Aquesta anècdota li permet fer una presa de posició de la catalanitat ideal que defensa l’autor: “Jurem que no ho faran altra vegada! / CATALUNYA SERÀ EN L’ETERNITAT”.

“38. Muntanyes regalades”

En aquest poema, Grau refà la cançó popular “Muntanyes regalades” per parlar pel paisatge desolador en què viu: “Abans un llit de ploma; / ara, palla al racó; / voldria beure l’aigua / d’enllà del Rosselló”. Manté la mètrica d’art menor amb hexasíl·labs i en fa un exercici literari: si bé la cançó popular és una oda, aquest és una crítica punyent.

Les quatre cosines: “39. A la meva cosina de Xile”; “40. A la meva cosina de França”; “41. A la meva cosina de Barcelona, Pura Burguera, que ha vingut clandestinament a reunir-se amb el seu marit, refugiat a Carcassona”; “42. A la meva cosina de Mallorca”; “43. A la meva cunyada de València”

Aquest nucli temàtic, tal com s’indica en el títol, són quatre poemes dedicats a les cosines de l’autor. N’hem inclòs també el que dedica a la cunyada de València perquè la idea i les sensacions són les mateixes (“de tu em vull recordar... (...) Recordant-te, recordo ma infantesa”; “Sols penso amb melangia”). Es tracta de poemes senzills, en record a una persona estimada. El que és rellevant a destacar és la situació personal que hi retrata com les correspondències que rep al camp (“M’escris... I em fas les cartes tan amables / que llegint-les tinc ganes de plorar...”), que no deixen de ser una part important de la literatura memorialística que conservem (“Les nostres cartes semblen poesies, / sospirs d’alguna cosa que hem perdut!”). Grau diu que en la lectura i l’escriptura hi troba el consol, com hem anat veient: “I sento, quan m’escris, un gran consol”; “els nostres somnis són somnis d’artista: / prò ací no tenim Laures ni Beatrius”.

També parla de la situació excepcional dels refugiats que ja havia mencionat en algun altre poema “no he pogut venir! Què s’hi ha de fer! / És que hem esdevingut indesitjables / o bé les erres no diem prou bé!”.

“44. El refugi d’intel·lectuals de Montoliu”

Semblantment als poemes inicials que descrivien els camps d’Argelers i Bram, aquest poema descriu el refugi d’intel·lectuals de Montoliu, i ho fa a partir de la negació dels anteriors: “No hi ha barraques. No tot és pas de fusta”. Formalment és senzill, una enumeració, però mètricament encaixa la rima consonant ABAB en versos decasíl·labs.

“45. La visita de les monges”

Aquest poema, guanyador del Gran Diploma d’Honor als Jocs Florals de Perpinyà el 21 de maig de 1941, relata l’anècdota del 15 d’agost de 1939 al Refugi de Montoliu (Aude) en què vingueren de visita les monges.

Dividit en tres parts, relata el procés de normalització dels refugiats a ulls de les monges: en la primera part “passen amb curt recel, per davant nostre, / com davant d’uns possibles assassins”; després ja “ens miren als ulls, més coratjoses” a la segona part, i finalment “ja no és fugissera la mirada”.

Els temes rellevants d’aquest poema són, d’una banda, la condició d’empresonats i de manca de llibertat, i de l’altra l’emoció que traspua la llengua i la literatura pròpies, lligades a la col·lectivitat i identitat catalanes. **“46. A Francesc García Huguet, practicant del Refugi de Montoliu, que va curar-me definitivament la sarna, agafada al camp de concentració de Bram”**

Aquest poema, tal com indica el títol, és un elogi a un practicant. S’assembla una mica al poema “7. A Pere Mingod, infermer”, ja que n’eleva la tasca emfatitzant les condicions deplorables en què viuen els refugiats: “Em trec els parracs que em fan de vestidures / i t’exposo la meva nuditat!”. Més enllà de la cura física, també n’elogia la companyia i les paraules de confort i esperança: “em vas parlant de com és blau l’atzur; / i m’empastifes tota la misèria / amb pinzellades de polisulfur!”. És un poema que sorgeix molt de la quotidianitat (“em dius que cal que torni l’endemà...”), però que funciona com un testimoni de les emocions de l’autor i dels companys.

“47. Al meu professor d’alemany”

Aquest poema no el dedica a un company de camp sinó que és un record, un elogi i una justificació del fet d’aprendre alemany. Les raons rauen en l’emmirallament del compromís del professor d’alemany, a qui dedica el poema: “no has anat pas a fer broma / a les Brigades Internacionals!”. També és destacable que aquest anhel de lluita s’alineï amb l’anhel de vida a partir del record d’una imatge idealitzada: “No recordo el teu nom, mes puc jurar-te / que el teu record no s’ha allunyat de mi... / i t’he enyorat des de que van portar-te/ a l’hospital de Castelnaudary!”

“48. A les meves nebodes Núria Grau i Judith Grau, exalumnes de l’Escola Suïssa de Barcelona”

Aquest poema té molts punts en comú amb els poemes dedicats a la família, tant del 22 al 26 com del 39 al 43. La diferència és la proximitat del record que es concreta en aquest cas: “Prô un record de vosaltres m’acompanya (...) / ve a explicar-me gramàtica alemanya / el vostre exprofessor de català”.

Aquests versos es connecten amb el poema anterior per la germanofília de l’autor, que aprèn gramàtica alemanya, i de la mateixa manera, ens permeten veure que La Retirada i els camps van ser fenòmens de massa, que englobaren grans quantitats de catalans: Jaume Grau coincideix al camp amb un professor de les seves nebodes!

“49. A un refugiat sordmut”; “51. A un eloqüent advocat”

Aquests poemes entren en el conjunt temàtics de poemes dedicats als companys de camp. Són dos poemes que, posats de costat són prou antitètics: En el primer cas, parla d’un “refugiat sordmut” “habilíssim a matar les rates”. Bàsicament consisteix en un elogi a aquest company, ben diligent, amb una importància especial a l’eloqüència del seu “parlar mut”. Paral·lelament, el segon poema, és una oda sarcàstica a un “eloqüent advocat”: “Ets un prodigi d’expressió lingüística”: parla dels seus errors, els seus castellanismes i gal·licismes i el compara amb Joan Pich i Pon, polític i empresari català famós per les seves rellicades verbals. Aquests dos poemes, que es relacionen per l’adjectiu “eloqüent” aplicat a tots dos, ens fa plantejar què és l’eloqüència per l’autor. A més, arribats a aquest punt, bastant final, del recull, podem postular que per Jaume Grau, l’eloqüència és el fugir de la facècia i fer aflorar allò essencial dels sentiments universals i compartits.

“50. A la “Universitat” de Montoliu”

Montoliu és un poble del sud de França, relativament prop de Bram, on hi ha una construcció, ara biblioteca, on van anar a parar una sèrie d'intel·lectuals, entre ells Jaume Grau. En aquest poema, l'autor crítica la doctrina que els imparteixen: “Meta-doctor, pancòsmic”; “activitats de manicomi”. I en critica la hipocresia de “la solidaritat que us encadena”. L'autor es mostra reticent a aquestes pràctiques, en una actitud de reflexió similar al jo poètic de les *Elegies de Bierville*: “Jo prefereixo seure cada tarda / sota els arbres i a prop del rierol; / i, abandonant tota la vostra farda, / per a poder estar amb mi, restar tot sol!”.

“52. A Violeta Rossinyol, filla de l'escriptor Ramon Rossinyol, que dorm al costat meu”

En aquest punt, Jaume Grau ja l'han enviat de Montoliu cap al Camp del Recebedor, a l'Alta Garona. Aquest poema l'incloem en el grup dels dedicats a companys de camp, encara que de manera indirecta, ja que en el fons fa un elogi de Ramon Rossinyol. Amb aquest pretext, l'autor parla de la importància de l'escriptura i de la poesia en concret com a mitjà d'evasió i com a testimoni d'allò viscut: “la passió d'escriure se'ns emporta / des de que ens surt tota la llum del sol!”. La literatura ha de néixer necessàriament del cor (“Sempre parlem del que el cor vol...”) i per tant li és idiosincràtica la funció de traspuar les emocions. Així mateix, la poesia, com hem anat veient, és un dels conhortos principals, sobretot, dels escriptors: “Tot el cel blau de nou veurem un dia / i sentirem el cant del rossinyols.../tot sospirant i tot fent poesia, / em sembla que no estem tan i tan sols!”

A més, el fet de compartir i conversar també esdevé consol per als refugiats: “El nostre llit torna a semblar un bressol: / parlant de violetes i Roses, / ell sembla anar trobant algun consol”. Això es relaciona amb la col·lectivitat de què formaven part als camps, un conjunt d'aliats que s'acompanyen els uns als altres.

“53. Glossa (Nadal de 1941)”

Aquesta glossa escrita en motiu del Nadal refà la cançó popular de Frederic Mompou “Rossinyol, que vas a França, rossinyol” per parlar del Nadal a l'exili. Sense deixar les referències al clima (“Som a l'hivern... el fred ens arraulia”), es tracta d'un cant a l'esperança de l'arribada del bon temps i, metonímica, de la fi de l'exili—i l'època fosca de la dictadura: “Són molt llargues les nits prò vindrà el dia / en què es fondran les neus del Pirineu!”. El plor, simbòlicament la poesia “serà com una deslliurança... / Del meu pit s'alça un sospir pregon / que encara m'endolceixi l'enyorança”.

“54. Imitació de l’epístola de Rubén Darío «A la señora Leopoldo Lugones»”

Aquest poema és un exercici d’estil en què l’autor fa una imitació a l’epístola de l’autor modernista Rubén Darío “A la señora Leopoldo Lugones”. En recupera la mètrica amb alexandrins i els temes de què parla. Es tracta d’un poema en català i en castellà, semblantment a l’original, que inclou parts en castellà i en francès.

La primera part comença memorant el seu origen a Catalunya i l’exili que està passant: “en la mar de l’exili la terra se m’allunya, / i sospiro enyorant la dolça Catalunya”; “he passat la frontera, / foc i sant i dolor deixant al meu darrera!”. També concreta l’enyor en les persones concretes, com ha fet al llarg del poemari: “De la muller i els fills la companyia em manca...”.

Fa un paral·lelisme amb Darío en parlar del Brasil: si el poeta modernista en lloa la “rica exuberancia”, Grau no la pot copsar, ja que “me hallo solo y muy triste en el país de Francia!”. També parla de les males condicions dels camps (“nos ahogamos de frío en la gran ola!”) i de la solitud, que associa a la censura, així com del trencament d’expectatives respecte el país que l’havia d’acollir (“no he trobat ací paradís tropical, / sinó un pol oposat i una fredor glacial!”).

“Sagnats i entre cometes, els versos originals de Rubén Darío” clouen la primera part i Grau segueix descrivint el seu pas de frontera a la segona part: “de la llar confortable me’n vaig saltà a uns sorral (la platja d’Argelers, Pirineus Orientals)”. Emfatitza la soledat, la tristesa, el dol, la incomunicació... que troba als camps, tot comparant la “neurastènia” que pateixen tots dos autors: Darío a causa de la meravella; Grau per l’horror.

La tercera part també comença amb els versos del poeta modernista: “En fin, convaleciente, llegué a nuestra ciudad...”. La resposta de Grau parla d’Argelers i Bram, amb flaires “de caserna i de presó”. Si bé Darío vaga pels carrers, el nostre poeta resta reclòs: “Filferros i cornetes, camp de concentració! / Fúria reconcentrada, concentrats pensaments, /excèntrica conducta, concentrats aliments...”. També menciona la impossibilitat d’una poesia idealista en aquest context: “Absència de poesia. Fam. Fred. Realitat. / Vegetà en la misèria. Una vida animal”.

La quarta part fa un paral·lelisme entre el viatge de Darío i el de Grau (“«Buenos Aires-París»... De Bram a *Montolieu*...”) i parla de les coses bones que hi troba: “Arbres i rierols. Un edifici. Un poble. (...) La bella companyia i la bella solitud”. Ara la poesia sí que neix, és “ensems el vici i la virtut!” i la “sensibilidad”: “me pongo a sonar y a hacer literatura”.

En la cinquena part ha retornat a Bram i segueix produint literatura (“Yo voy opiando versos”), literatura que ha de ser necessàriament en la seva llengua catalana: (“en llengua de mi tierra”).

Parla de l'enyor i la negació de la llibertat ("No puedo contemplar mi urbe «liberada», / (...) y siento —estoy muy solo— sin moverme de aquí, / ¡la falta de los míos y nostalgia de ti!") i de la "misèria i la fam", i del fred i de la pluja

La penúltima part la dedica a parlar de la seva muller i els fills, d'allò que enyora i que recorda: "Penso, en somnis o insomnis" i conclou la setena i última amb la reproducció idèntica dels versos de Darío que parlen de la necessitat d'escriure i de transcendir amb la literatura: "Hay un ansia de tiempo de que mi pluma fluye (...) y guárdame lo que tú puedas del olvido!".